

Projekat finansira Evropska unija

BANJALUKA, APRIL 2020

Pristupačnost ostvarivanja biračkog prava za osobe sa različitim vrstama invaliditeta u BiH

Naslov: Pristupačnost ostvarivanja biračkog prava za osobe sa različitim vrstama invaliditeta u BiH

Autori/ce: Vera Zih
Dejan Grgić
Milica Ijačić

Izdavač: Helsinški parlament građana Banjaluka

Dizajn: Nebojša Đumić

Ova publikacija je urađena uz pomoć Evropske unije. Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost autora i ne predstavlja nužno stanovišta Evropske unije.

BANJALUKA, APRIL 2020

Pristupačnost ostvarivanja biračkog prava za osobe sa različitim vrstama invaliditeta u BiH

Sadržaj

Skraćenice i osnovni pojmovi	1
Skraćenice korištene u tekstu analize	1
Pojmovi	1
I Uvod, metode i tehnike istraživanja	5
1. Uvod	5
2. Metode i tehnike istraživanja	7
II Analiza strateškog i pravnog okvira na međunarodnom i domaćem nivou s aspekta ostvarivanja biračkog prava osoba sa invaliditetom	9
1. Definicije i načela biračkog prava	9
2. Analiza međunarodnog pravnog okvira za sprovođenje biračkog prava osoba sa invaliditetom	9
2.1. Opšti međunarodni dokumenti	9
2.2. Dokumenti Savjeta Evrope	13
2.3. Dokumenti Evropske Unije	14

3. Ustavna, zakonska i strateška rješenja ostvarivanja biračkog prava za OSI u BiH	17
3.1. Uvodne napomene	17
3.2. Biračko pravo za OSI u ustavnim i strateškim dokumentima koji se primjenjuju u BiH	18
3.3. Izborni zakon BiH	20
3.3.1. Zakonski uslovi za ostvarivanje biračkog prava.....	20
3.3.2. Tijela za provođenje izbora.....	22
3.3.3. Glasanje na izborima	24
3.3.4. Žalbe i sankcije zbog nepravilnosti u izbornom procesu.....	25
3.4. Specifičnosti u ostvarivanju biračkog prava za OSI	26
III Analiza institucionalnih mehanizama, te prakse institucija za sprovođenje izbora na državnom i lokalnom nivou.....	31
1. Uvodne napomene	31
2. Evidencije o biračima sa invaliditetom	31
3. Pristupačnost glasačkog procesa	32
4. Glasanje putem mobilnog tima	34

5. Druga pitanja	36
IV Analiza fizičke i informacione pristupačnosti svih aspekata ostvarivanja aktivnog i pasivnog biračkog prava za osobe sa invaliditetom kroz ispitivanje iskustava i stavova samih osoba sa invaliditetom	37
1. Uvod	37
2. Osnovni podaci o ispitanicima	37
3. Poznavanje opštih pitanja u vezi sa sprovodenjem izbora u BiH	40
4. Pristupačnost izbornog procesa	46
5. Politička participacija osoba sa invaliditetom	52
5.1. Mogućnost učešća osoba sa invaliditetom u radu političkih partija	52
6. Biračko pravo osoba sa intelektualnim poteškoćama ili duševnim oboljenjima	55
V Analiza učešća osoba sa invaliditetom u političkim strankama	57
VI Zaključci i preporuke	60
Zaključci	60
Preporuke	67
Literatura i korišteni linkovi	70

Skraćenice i osnovni pojmovi

Skraćenice korištene u tekstu analize

- **BiH** – Bosna i Hercegovina;
- **BO** – Birački odbor;
- **CBS** – Centralni birački spisak;
- **CIK** – Centralna izborna komisija;
- **CRPD** – Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom;
- **EU** – Evropska Unija;
- **FBiH** – Federacija Bosne i Hercegovine;
- **GIK** – Gradska izborna komisija;
- **OIK** – Opštinska izborna komisija;
- **OSI** – Osobe sa invaliditetom (prihvaćena skraćenica);
- **PACE** – Parlamentarna skupština Savjeta Evrope;
- **RS** – Republika Srpska;
- **UN** – Ujedinjene nacije;
- **VIJ** – Višečlana izborna jedinica;

Pojmovi **Agencija EU za osnovna prava (FRA)** – agencija koja donosiocima odluka na nivou EU i državama članicama pruža nezavisne savjete zasnovane na dokazima, čime se pomaže boljoj usmjerenosti rasprava, politika i zakonodavstva u području ljudskih osnovnih prava;

Aktivno biračko pravo – pravo građana da neposredno ili posredno biraju nosioce javnih funkcija;

Civilno društvo – građani organizovani s ciljem djelovanja na poboljšanje života u zajednici od opštег interesa za sve građane. Građani se vrlo često organizuju u or-

ganizacije civilnog društva čiji je interes da, među ostalim, vrše nadzor nad radom institucija i sarađuju sa njima u interesu građana;

Direktiva – uz uredbu, najvažniji dokument EU kojim se iznosi određeni cilj koji članice treba da ispune, ali im se forma provedbe ostavlja na izbor (zakonski ili podzakonski akt). Direktiva služi približavanju, a ne potpunom ujednačavanju prava država članica;

Izborna jedinica – po Izbornom zakonu BiH može biti osnovna izborna jedinica (opština, grad Banjaluka, Brčko Distrikt, gradska izborna jedinica Grada Mostara i izborne jedinice gradskog područja Grada Mostara, kanton i entitet) u kojoj se bira ukupan broj predstavnika za određeni nivo vlasti i koja unutar sebe nema višečlane izborne jedinice;

Višečlana izborna jedinica podrazumijeva izbornu jedinicu u kojoj se bira više od jednog, a manje od ukupnog broja predstavnika za određeni nivo vlasti;

Izborni prag – određen procenat glasova koji mora osvojiti politički subjekt da bi stekao pravo učešća u raspodjeli mandata;

Izborni sistem – sistem izražavanja političke volje građana o prenosu vlasti na izabrane predstavnike;

Izjednačavanje mogućnosti – pojam u oblasti invalidnosti koji poznaje Evropska velja o ljudskim pravima, te Standardna pravila o izjednačavanju mogućnosti, Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, a potom i strateški dokumenti BiH – označava provođenje zakonodavnih, upravnih i drugih mjera koje osiguravaju osobama sa invaliditetom uživanje svih ljudskih prava;

Komitet za prava osoba sa invaliditetom UN-a – tijelo UN-a koje čine eksperti u oblasti ljudskih prava, zaduženi da prate i izvještavaju o provođenju Konvencije o

pravima osoba sa invaliditetom, te daju opšte preporuke za provođenje određenih odredbi Konvencije i preporuke po razmotrenim izveštajima pojedinačnih zemalja kojima daju preporuke za unapređenje provođenja Konvencije u konkretnoj zemlji. U tekstu analize pominje se još **Komitet za ljudska prava** koji je ranije nastao od pomenutog Komiteta za prava osoba sa invaliditetom i ima opštiju ulogu;

Pasivno biračko pravo – pravo građanina da bude izabran na funkcije vlasti;

Personalni asistent – lice koje profesionalno pruža uslugu socijalne zaštite osobama sa invaliditetom u obavljanju njihovih svakodnevnih aktivnosti, te se na taj način osigurava samostalan život osoba sa invaliditetom;

Politički program – program političkih partija u kojem izlažu svoje stavove o nizu ključnih oblasti javnog i privatnog života građana, odnosno stavovi o svim onim oblastima u kojima se vodi državna politika;

Politički subjekt je, u skladu sa Izbornim zakonom BiH, politička stranka, nezavisni kandidat, koalicija ili lista nezavisnih kandidata ovjerena za učešće na izborima;

Poslovna sposobnost – sposobnost fizičkog i pravnog lica da vlastitim izražavanjem volje stvaraju pravne učinke, odnosno, stiču prava i obaveze. Poslovnu sposobnost fizičko lice stiče punoljetstvom, ako zakonom nije drugačije predviđeno;

Pravna sposobnost – označava mogućnost da lice bude nosilac prava i obaveza i nastaje rođenjem, odnosno, nastankom pravnog lica;

Rezolucija – dokument poput zaključka ili izjave kojima se ne proizvodi pravni učinak, nego se iznose stavovi o određenim temama iz djelokruga donosioca ovih dokumenata;

Sainte-Lague (Sent-Lagijeva) metoda – naziv nastao po imenu francuskog matematičara – metoda za pretvaranje glasova birača u mandate sistemom dobijenih količnika. Ona lista koja ima najveći količnik dobija sljedeći mandat, a količnici se ponovo računaju, uzimajući u obzir do tada dodjeljene mandate. Postupak se ponavlja dok se ne raspodjele svi mandati;

Zahtjev za pristup informacijama – zahtjev kojim se pokreće upravni postupak, a upućuje se javnim institucijama, ustanovama, organizacijama, privrednom sektoru itd. Koji su nosioci informacija i po Zakonu o slobodi pristupa informacijama obvezni su da ove informacije ustupe javnosti;

Zajednica nezavisnih država – zajednica 11 istočnoevropskih država nastala 1991. godine nakon raspada SSSR-a;

I Uvod, metode i tehnike istraživanja

- 1. Uvod** Analiza pristupačnosti ostvarivanja biračkog prava za osobe sa različitim vrstama invaliditeta u BiH nastala je u okviru projekta "Zajednice različitih, ali ravnopravnih građana" kojeg realizuju Organizacija amputiraca "Udas" Banja Luka u partnerstvu sa Helsinškim parlamentom građana Banja Luka i UG "Nešto više" iz Sarajeva, a koji je podržala Evropska komisija.

Osobe sa invaliditetom su nedovoljno prepoznate kao građani koji imaju određeni politički uticaj, te nisu prepoznate kao ciljna grupa kojima se bave politički subjekti. Osim toga, OSI su socijalno isključena grupacija koja tek u posljednjih 30-40 godina postaje vidljivija u politikama i dokumentima međunarodnih i regionalnih organizacija (UN, Savjet Evrope, EU), a kod nas, slobodno možemo govoriti, tek u posljednjih 15-20 godina i pojavom civilnog društva.

UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (CRPD), koju je potpisalo više od 170 zemalja svijeta, pitanje političkog učešća OSI i obavezivanja država članica na omogućavanje pristupa izbornom procesu konkretizovala je u članu 29. Član 29. navodi obavezu države članice da osigura da izborni postupak, izborna mjesta i materijali budu odgovarajući, pristupačni i lako razumljivi, da je neophodno obezbijediti tajnost glasanja i garantovati slobodu mišljenja OSI, te mogućnost učešća u političkom i javnom životu što podrazumijeva učešće u strankama i nevladinim organizacijama.

Dosadašnje, uglavnom paušalne ocjene zasnovane na skeniranju pojedinačnih primjera, medijskih objava, te u praksi još uvijek vidljivo niskom stepenu pristupačno-

sti i razumnog prilagođavanja u pogledu uklanjanja arhitektonskih i informacionih barijera za OSI, ali i uslijed veoma niskog stepena prepoznavanja pitanja koja pogđaju ovu populaciju u političkim programima i istupima predstavnika političkih subjekata, bilježi se nizak stepen učešća OSI u političkom i javnom životu BiH. To prepoznaće i UN Komitet za prava osoba sa invaliditetom u svojim zaključnim razmatranjima iz 2016. godine o provođenju CRPD-a koji navodi: „Komitet je zabrinut zbog isključivanja osoba s invaliditetom iz javnog života, posebno žena s invaliditetom, kao i zbog nepostojanja zakona o efikasnim i transparentnim mjerama za obezbjeđivanje pristupačnog glasačkog materijala i informacija“¹. Osim toga, Komitet prepoznaće da u BiH nisu u dovoljnoj mjeri obezbjeđena opšta pristupačnost i da ne postoji sistemsko prikupljanje podataka, te se ovi podaci ne distribuiraju i ne analiziraju.

Ključno pitanje na koje analiza treba da odgovori je: Koliko je izborne pravo (aktivno i pasivno) dostupno OSI u BiH.

Na navedeno pitanje, odgovori su traženi kroz istraživanje s postavljenim sljedećim ciljevima:

- Da se utvrdi stepen zastupljenosti pitanja invaliditeta u međunarodnim i domaćim strateškim i zakonskim propisima kojima se reguliše ostvarivanje biračkog prava;
- Da se ispita stepen i adekvatnost procedura i mehanizama za ostvarivanje biračkog prava za OSI kojima raspolažu institucije u BiH;
- Da se utvrde uzroci i ponude rješenja za nizak stepen političke participacije OSI;
- Da se utvrde iskustva i stavovi OSI o pristupačnosti aktivnog i pasivnog biračkog prava, te mogućnosti političke participacije u BiH.

1 *Zaključna razmatranja za BiH Komiteta za prava osoba sa invaliditetom*

Shodno ciljevima, ovaj dokument obuhvata četiri dijela:

1. Analizu strateškog i pravnog okvira na međunarodnom i domaćem nivou s aspekta ostvarivanja biračkog prava osoba sa invaliditetom;
2. Analizu institucionalnih mehanizama, te prakse institucija za sprovođenje izbora na državnom i lokalnom nivou;
3. Analizu fizičke i informacione pristupačnosti svih aspekata ostvarivanja aktivnog i pasivnog biračkog prava za osobe sa invaliditetom kroz ispitivanje iskustava i stavova samih osoba sa invaliditetom, kao i predstavnika udruženja za pružanje zaštite osobama sa intelektualnim poteškoćama, te
4. Analizu učešća osoba sa invaliditetom u političkim strankama.

Smatramo da je ovo najsveobuhvatnija analiza pristupačnosti ostvarivanja kako aktivnog, tako i pasivnog biračkog prava OSI u BiH, u kojoj su zastupljene osobe sa različitim vrstama invaliditeta, iz različitih dijelova BiH. Nadamo se da će, s obzirom na zaključke i preporuke, pomoći daljem unapređenju učešća ove populacije u političkom životu zemlje.

2. Metode i tehnike istraživanja

Autori Analize su sproveli istraživanja koja su, najprije, obuhvatila analizu međunarodnih i domaćih propisa, procedura i mehanizama ostvarivanja biračkog prava za OSI, o čemu su podaci prikupljeni i od izbornih komisija na državnom i lokalnim nivoima putem zahtjeva za pristup informacijama.

Prikupljanje podataka od samih OSI i predstavnika organizacija osoba sa intelektualnim poteškoćama vršeno je putem upitnika, te, takođe, zahtjeva za pristup informacijama, koji je koncipiran u vidu otvorenih pitanja kojima se ispituju stavovi, ali i činjenično stanje o pružanju pomoći osobama sa intelektualnim poteškoćama u ostvarivanju biračkog prava.

Podaci od političkih partija prikupljani su, takođe, putem zahtjeva za pristup informacijama u okviru kojeg je dostavljen upitnik sa većinom otvorenih pitanja koja su zahtjevala od lica koje je odgovaralo na pitanja konkretan odgovor uključujući i statističke i činjenične podatke.

II Analiza strateškog i pravnog okvira na međunarodnom i domaćem nivou s aspekta ostvarivanja biračkog prava osoba sa invaliditetom

1. Definicije i načela biračkog prava

Biračko pravo je osnovno političko i ustavno pravo građana/državljanina jedne zemlje da biraju svoje predstavnike (aktivno biračko pravo) i da budu birani u predstavnička tijela i na druge javne funkcije (pasivno biračko pravo). Pojam opšte biračko pravo označava biračko pravo svakog građanina bez obzira na pol, pripadnost rasnim, vjerskim ili nacionalnim grupacijama, status ili druge lične karakteristike, a jednak biračko pravo podrazumijeva da svi građani imaju jednak pravo glasa (jedan čovjek, jedan glas).

Biračko pravo se ostvaruje na izborima koji predstavljaju način izražavanja političke volje građana da slobodno izaberu jednu od više ponuđenih opcija i njihovih nosilaca. Danas se biračko pravo ograničava samo državljanstvom, prebivalištem, starosnom granicom, duševnim zdravljem i građanskom čašću.

2. Analiza međunarodnog pravnog okvira za sprovođenje biračkog prava osoba sa invaliditetom

2.1. Opšti međunarodni dokumenti

Kada govorimo o ostvarivanju građanskih, političkih, ekonomskih ili socijalnih prava i sloboda, neophodno je da damo osvrt na opšte međunarodne dokumente koje je potpisala i ratifikovala Bosna i Hercegovina, samim tim obavezujući se na njihovu primjenu, a od kojih su neki i sastavni dio Aneksa I Ustava BIH. Ovi dokumenti garantuju lični integritet pojedinca, jednakost pred zakonom i u uživanju ljudskih prava, te nediskriminaciju po bilo kojem osnovu.

Govoreći specifičnije o izbornom pravu, **Opšta deklaracija o ljudskim pravima UN** iz 1948. godine, u članu 21. navodi da svako ima pravo na „upravljanje svojom zemljom neposredno ili preko slobodno izabralih predstavnika”, a “volja naroda je temelj državne vlasti”. Ta se volja mora izražavati na povremenim i poštenim izborima, koji se

provode uz opšte i jednako pravo glasa, tajnim glasanjem ili nekim drugim jednako slobodnim glasačkim postupkom². Gotovo istu formulaciju sadrži i **Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima** iz 1966. godine³, u članu 25. Komitet za ljudska prava UN-a zahtjeva u svom komentaru iz 1996. godine da "osobe koje imaju pravo glasa moraju imati slobodu glasanja ... bez neprikladnog pritiska ili bez ikakve prisile koja bi mogla poremetiti ili ograničiti slobodni izraz volje birača"⁴.

Skrenućemo pažnju i na UN-ovu **Konvenciju o političkim pravima žena** iz 1952. i **Konvenciju o ukidanju svih oblika diskriminacije žena** koje obavezuju države članice da obezbjede puno učešće žena u političkom i javnom životu, te nediskriminaciju u ostvarivanju aktivnog i pasivnog biračkog prava.

Povelja EU o osnovnim pravima, u članu 26., nedvosmisleno garantuje OSI provođenje mjera „čiji je cilj osiguravanje njihove nezavisnosti, društvene i profesionalne uključenosti te njihovo učestvovanje u životu zajednice⁵.

Mr.sc. Arnela Bratović u svojoj publikaciji „IZBORNO ZAKONODAVSTVO BOSNE I HERCEGOVINE: MOGUĆE I NUŽNE PROMJENE“ navodi da provođenje demokratskih izbora podrazumijeva da biračko pravo „bude zasnovano na međunarodnim

2 Opšta deklaracija o ljudskim pravima UN iz 1948. godine objavljena na:
https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/src1.pdf

3 Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine objavljen na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc-2013031901595385cro.pdf

4 Strategija: Uslovi za učešće osoba sa invaliditetom u političkom životu Crne Gore, Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore

5 Povelja EU o osnovnim pravima objavljena na: https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/POVELJA_O_OSNOVNIM_PRAVIMA_EVROPSKE_UNIJE.pdf

demokratskim načelima - načelo opšteg biračkog prava, jednakosti, neposrednosti i tajnosti⁶. U nastavku ćemo upravo kroz ova načela posmatrati ostvarivanje biračkog prava za OSI u BiH.

Konvencija o standardima demokratskih izbora, izbornih prava i sloboda u državama članicama Zajednice nezavisnih država „CIS“ iz 2002. godine⁷ postavlja ova načela. Ona ne sadrži konkretnе odredbe o učestvovanju OSI na izborima, ali u članu 2. navodi obavezu država da obezbijede izborne pravo za sve građane bez diskriminacije po bilo kojem osnovu.

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom

Kako smo u uvodu naglasili, ključnu ulogu u pozicioniranju prava OSI kao ljudskih prava i osmišljavanje mehanizama za njihovo provođenje imalo je usvajanje Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom 2006. godine (u BiH ratifikovana 2010. godine).

Najprije je potrebno naglasiti da Konvencija uvodi model ljudskih prava u tretiranje pitanja invaliditeta, tj. već u samoj preambuli navodi da invalidnost proizlazi „iz interakcije osoba s invaliditetom s preprekama koje se odražavaju u stavovima zajednice i preprekama u okruženju koje onemogućavaju puno i učinkovito učestvovanje osoba sa invaliditetom u društvu na jednakoj osnovi s ostalim članovima toga društva“⁸. Osim toga, Konvencija, najspecifičnije do sada, OSI pruža zaštitu od diskriminacije, priznajući različitost među samim OSI, ali i potrebu preuzimanja mjera, naročito kod predstavnika javnih institucija, za ukidanje štetnih predrasuda i stereotipa koji negativno djeluju na položaj ove grupacije. S obzirom na nedjeljivost i međuzavisnost

6 IZBORNO ZAKONODAVSTVO BOSNE I HERCEGOVINE: MOGUĆE I NUŽNE PROMJENE, Mr.sc. Arnela Bratovčić

7 Konvencija o standardima demokratskih izbora, izbornih prava i sloboda u državama članicama Zajednice nezavisnih država

8 Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom objavljena na: http://www.mhrr.gov.ba/pdf/konvencija_bos.pdf

prava i pravnih standarda u ostvarivanju ljudskih prava, potrebno je naglasiti da Konvencija obezbjeđuje ostvarivanje i drugih prava bez čijeg praktičnog provođenja nije moguće govoriti o učešću OSI u političkom životu zajednice.

Članom 9. Konvencija uvodi jedno od najspecifičnijih prava za ovu populaciju – pravo na pristupačnost, tj. "omogućavanje pristupa izgrađenom okruženju, prevozu, informacijama i komunikacijama, uključujući informacijske i komunikacijske tehnologije i sisteme, kao i ostaloj opremi, prostorima i uslugama namijenjenim javnosti, kako u urbanim tako i u ruralnim područjima". Ovo je moguće postići jedino obezbjeđivanjem pristupa nizu službi podrške u lokalnoj zajednici, uključujući ličnu asistenciju (član 19). Ovdje je neophodno navesti i formulaciju iz člana 21. koji garantuje dostupnost informacija namijenjenih opštoj populaciji u pristupačnim formatima: znakovni jezik, brajevo pismo, augmentativne i alternativne komunikacije, itd. te tehnologija prikladnih za različite vrste invaliditeta, blagovremeno i bez dodatnih troškova.

Član 12. Konvencije garantuje OSI jednakost pred zakonom bez obzira na vrstu njihovog invaliditeta. U izveštajima i tumačenjima ovog člana, Komitet za prava OSI jasno je podvukao da je neprihvatljiv dosadašnji način oduzimanja poslovne sposobnosti sudskom odlukom, a time i mogućnosti za osobe sa intelektualnim teškoćama da biraju i budu birane.

Naposlijetu, član 29. Konvencije obavezuje države članice da obezbjede i promovišu aktivno učešće OSI u političkom i javnom životu ravnopravno s drugima, te uvodi konkretnе mjere koje će doprinijeti da izborno pravo u praksi bude i ostvarivo. To konkretno podrazumijeva obezbjeđivanje da postupci, materijali i informacije budu pristupačni, odnosno, u pristupačnim formatima i jednostavni za razumijevanje i upotrebu, zaštitu tajnosti glasanja, upotrebu primjerenih novih tehnologija ili pomača u glasanju po svom izboru, osiguravanje mogućnosti kandidovanja. Osim toga, Konvencija prepoznaje značaj učešća OSI u organizacijama civilnog društva i konsultovanje ovih organizacija u donošenju odluka i politika, naročito onih u vezi sa OSI.

2.2. Dokumenti Savjeta Evrope

Dok je Savjet Evrope u Evropskom akcionom planu za promociju prava i puno učešće OSi u društvu - poboljšanje kvaliteta života OSi za period 2006-2015. dao preporuku, u okviru člana 3., da se OSi osigura aktivno i pasivno biračko pravo, dotle Strategija za oso-be sa invaliditetom 2017-2023. ne govori direktno o biračkom pravu, već potiče države na aktivno uključivanje OSi u rad vlada i drugih institucija, te izjednačavanje mogućnosti za njihovo aktivno učešće i život u zajednici. Strategija naglašava da OSi trebaju uživati jednako priznavanje pred zakonom i da bi zamjensko donošenje odluka trebalo zamijeniti donošenjem odluka uz podršku. U martu 2017. godine, PACE je usvojila Rezoluciju 2155 (2017.) "Politička prava osoba s invaliditetom: Demokratsko pitanje", na osnovu izvještaja koje je pripremio njen Odbor za jednakost i nediskriminaciju. Rezolucija razrađuje pitanja izazova i dobre prakse u zemljama članicama Savjeta Evrope, a takođe ponavlja poziv PACE-a da se zamjensko odlučivanje zamijeni mehanizmima odlučivanja uz podršku⁹.

Savjet Evrope je 2011. usvojio Preporuku Odbora ministara CM/Rec (2011)14 o učestvovanju osoba s invaliditetom u političkom i javnom životu od 16.11.2011. u kojoj se navode stavovi CRPD-a iz člana 29: „Sve osobe s invaliditetom, bilo da imaju tjelesna, senzorna ili intelektualna oštećenja, duševne smetnje ili hronične bolesti, trebaju imati biračko pravo na jednakoj osnovi s drugim građanima i ne smiju biti lišeni tog prava bilo kojim zakonom koji ograničava njihovu poslovnu sposobnost, kao ni sudskom ili drugom odlukom ili drugom mjerom koja se temelji na njihovom invaliditetu, kognitivnom funkcionisanju ili presumiranom kapacitetu“¹⁰.

⁹ *Priručnik o promatranju i unapređenju sudjelovanja osoba sa invaliditetom na izborima*, ODIHR, objavljen na: <https://www.osce.org/hr/odihr/elections/418814?download=true>

¹⁰ *Prijedlog za pokretanje postupka za ocjenu suglasnosti s Ustavom i Zakonom o izborima zastupnika u Hrvatski sabor (NN 116/99, 109/00, 53/03, 69/03, 167/03, 44/06, 19/07, 20/09, 145/10, 24/11, 93/11, 120/11), Ustavni sud R. Hrvatske, Zagreb, 2012.* objavljeno na: <http://www.sjaj.hr/wp-content/uploads/2012/05/USUD-ZIHS-FINAL.pdf>

Osim toga što se preporučuje prilagođavanje svih javnih objekata, materijala i informacija, te omogućavanje iskazivanja svoje volje na izborima uz pomoć asistenata, ova preporuka navodi i potrebu za ranom edukacijom djece sa invaliditetom o učešću u političkom i javnom životu. Ovdje ćemo još jednom podvući da svi međunarodni dokumenti donešeni u prethodnoj dekadi naglašavaju protivljenje ograničenja prava na glasanje utemeljenog na mentalnom invaliditetu, što još uvijek gotovo da nije ni predmet rasprave pred institucijama naše zemlje.

Savjet Evrope je 2002. godine usvojio KODEKS DOBRE PRAKSE U IZBORNIM PITANJIMA¹¹ koji navodi da se sudskom odlukom kojom se utvrđuje mentalna nesposobnost i ukida poslovna sposobnost može ograničiti biračko pravo. Naknadno je, 2011. godine, Venecijanska komisija svoj stav o univerzalnosti biračkog prava uskladila sa članom 29. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom: „Revidirana interpretativna deklaracija također se odnosi na pristupačnost izbornih procedura i objekata, dostupnost informacija u alternativnim formatima, pomoćne tehnologije i pomoć od strane osobe po izboru osobe s invaliditetom“¹².

2.3. Dokumenti Evropske Unije

EU je kao zajednica ratificovala CRPD. Da je EU prepoznala pitanje invaliditeta, potvrđuje i činjenica da je još od 1980. počela da osniva tijela koja se bave ovim pitanjem, među kojima su: intergrupa za osobe sa invaliditetom, odnosno, sve partijska grupa za osobe sa invaliditetom u okviru Evropskog parlamenta; više direktorata u okviru Evropske komisije, a takođe i Grupa na visokom nivou o invalidnosti sastavljena od predstavnika eksperata zemalja članica za pitanja OSI, Posebno tijelo za

11 KODEKS DOBRE PRAKSE U IZBORNIM PITANJIMA Savjeta Evrope, objavljen na: https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/KODEKS_DOBRE_PRAKSE_U_IZBORNIM_PITANJIMA.pdf

12 Priručnik o promatranju i unaprjeđenju sudjelovanja osoba sa invaliditetom na izborima, ODIHR, objavljen na: <https://www.osce.org/hr/odihr/elections/418814?download=true>

integraciju osoba sa invaliditetom koje je odgovorno za uključivanje pitanja OSI u politike Komisije i sarađuju sa ostalim generalnim direktoratima Evropske komisije. Na nivou EU funkcioniše i krovna organizacija OSI - Evropski invalidski forum.

Ugovor o funkcionisanju Evropske Unije (UFEU) i Ugovor o Evropskoj Uniji (UEU) zahtjevaju da se na području Zajednice vodi politika nediskriminacije, te garantuju provođenje ljudskih prava svim građanima bez pravljenja razlika po bilo kojem osnovu. Slično su formulirani stavovi EU i u Akcijonom planu za ljudska prava i demokratiju (2015. – 2019.).

Rezolucije i direktive koje su organi EU donosili u posljednjoj dekadi uglavnom su se bazirale na konkretizaciju i uvođenje mjera za sprovođenje odredaba CRPD-a i Zaključnih odredaba Komiteta za prava osoba s invaliditetom, te da je za njihovo puno učešće u društvu nužno ojačati postojeće pravne i političke instrumente EU-a.

Strategija za osobe s invaliditetom za razdoblje 2010. – 2020.¹³, među ostalim, obuhvata pitanja pristupačnosti i participacije OSI u društvu, naglašavajući njihovu međuzavisnost, te zavisnost ostvarivanja drugih prava od ispunjenosti ovih uslova. U radnom dokumentu službi Komisije od 2. Februara 2017. pod nazivom „Izvještaj o napretku provođenja Evropske strategije za osobe s invaliditetom 2010. – 2020.” naglašava se obaveza EU da osigura punu uključenost i aktivno učešće OSI i njihovih organizacija u razvoju i provođenje zakonodavstva i politika za provođenje Konvencije, te u svim procesima donošenja odluka u pitanjima koja se tiču OSI.

U ovom dokumentu se kao prioritetan postavlja pun i neograničen pristup političkom sistemu za sve OSI, te se “uviđa da navedeni pristup mora predstavljati više od pukog fizičkog pristupa biračkom mjestu; a to znači da bi sav izborni materijal trebalo

13 Strategija EU-a za osobe s invaliditetom za razdoblje 2010.-2020. , objavljena na na: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/O-9-2019-000046_HR.html

da bude dostupan na Brajevom pismu, u pojednostavljenoj verziji za čitanje i na značkovnom jeziku, da bi tokom postupka glasanja trebalo osigurati svu potrebnu pomoć osobama sa invaliditetom, da bi, kada je to moguće, trebalo poticati glasanje poštom ili uz davanje punomoći, da bi trebalo ukloniti prepreke građanima s invaliditetom koji se žele kandidovati na izborima, kao i da bi se trebalo pozabaviti postojećim pravilima o pravnoj sposobnosti i njihovom uticaju na mogućnost punog učešća pojedinaca u demokratskom procesu..." Ovaj dokument takođe "poziva države članice da na pozitivan način riješe pitanje pravne sposobnosti tako da se više opredjeljuju za poticajno uključivanje nego za automatsko isključivanje..."

Rezolucija Evropskog parlamenta od 30. Novembra 2017. o provođenju Evropske strategije za osobe s invaliditetom (2017/2127(INI)) prepoznaje kao jedno od najvažnijih pitanja, pitanje ukidanja poslovne sposobnosti i mogućnosti da se ovo prevaziđe kroz institut potpomognutog donošenja odluka.

U ovoj se rezoluciji naglašava još uvijek nezadovoljavajuće provođenje člana 29. CRPD-a, te zahtjeva od Zajednice i država članica da "zajamče pristupačnost izbora za Evropski parlament i uključivanje osoba koje trenutno žive u ustanovama i/ili pod starateljstvom", a na Evropski parlament se apeluje da zajamči potpunu dostupnost svog komunikacijskog materijala o izborima za Evropski parlament.¹⁴ Ova rezolucija naglašava da buduće strategije treba značajnije da posvete pažnju ostvarivanju bitičkog prava osoba sa invaliditetom.

U izvještajima Evropske komisije za BiH ukazuje se na nezadovoljavajuće provođenje ljudskih prava, te da nema relevantnih evidencija o provođenju međunarodnih ugovora u ovoj oblasti. U Radnom dokumentu analitičkog izvještaja Evropske komisije

14 Rezolucija Evropskog parlamenta od 30. novembra 2017. o provedbi Evropske strategije za osobe s invaliditetom (2017/2127(INI)), objavljena na: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0474_HR.html

iz maja 2019. godine¹⁵ naglašava se da BiH nije zemlja posmatrač Agencije Evropske unije za osnovna prava. Izvještaj prepoznaće uskraćivanja prava nacionalnim manjinama u izbornom sistemu, nedovoljnu zastupljenost žena na funkcijama i neprovođenje propisa u ovom smislu. U izvještaju se zahtjeva od BiH da u narednom periodu provede preporuke Odbora UN-a za prava osoba sa invaliditetom iz 2017. godine. I ovdje se naročito naglašava neprihvatljivost lišavanja poslovne sposobnosti u sudskom postupku, te diskriminirajući pristup u pogledu pristupačnosti i podrške.

3. Ustavna, zakonska i strateška rješenja ostvarivanja biračkog prava za OSI u BiH

3.1. Uvodne napomene

U BiH se provode opšti i lokalni izbori, a svaki od njih se raspisuje svake četiri godine, a primjenjuje se mješoviti izborni sistem, tj. sistem proste većine i sistem proporcionalne zastupljenosti. Dok se prvi sistem primjenjuje za izbor članova predsjedništva i predsjednika i potpredsjednika RS, na opštim izborima, i za načelnike opština i gradova na lokalnim izborima, dotle se drugi sistem primjenjuje prilikom izbora poslaničkih Predstavnika Parlamenta skupštine BiH, Predstavnika doma Parlamenta FBiH, Narodne skupštine RS i kantonalnih skupština, na opštim, odnosno, skupština opština i gradova, na lokalnim izborima. „Raspodjela mandata u sistemu proporcionalne zastupljenosti se vrši primjenom Sainte-Lague metode (Sent-Lagijeve) za preračun glasova u mandate, diobom ukupnog broja osvojenih glasova sa neparnim brojevima 1, 3, 5, 7, 9, 11 itd., sve dok je potrebno za raspodjelu mandata“¹⁶.

Samo oni politički subjekti koji osvoje više od 3% od ukupnog broja glasova u izbornoj jedinici u kojoj se kandiduju za određeni organ vlasti učestvuju u raspodjeli mandata (izborni prag). Osim toga, s obzirom na rezultate izbora, dodjeljuju se i kompenzacioni mandati i to onim političkim subjektima koji nisu osvojili ni jedan mandat

15 Radni dokument analitičkog izvještaja Evropske komisije iz maja 2019. godine, objavljen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019DC0261&from=EN>

16 Priručnik za posmatranje izbora u Bosni i Hercegovini, Opšti izbori 2019. Autori: Novak Božičković, Vlado Rogić, Marijana Zuljević i Uma Isić

ili su osvojili nesrazmjeran broj redovnih mandata, a koji su prešli izborni prag u zbiru glasova u svim višečlanim izbornim jedinicama (VIJ), primjenom Sainte-Lague metode.

U BiH se primjenjuje i sistem otvorenih listi, tj. građani mogu glasati za pojedince na listi političkog subjekta. Tako građani direktno mogu uticati na redoslijed kandidata, "koji će biti izabrani zavisno od broja glasova koje dobiju kandidati i broja mandata koje dobija ta lista"¹⁷.

Izbor članova Predsjedništva konstitutivna naroda BiH se vrši iz reda sva tri naroda direktnim izborom građana. Birači registrovani u FBiH mogu glasati samo za kandidata iz reda Bošnjaka ili Hrvata, ali ne za oba. Birači u Brčko Distriktu glasaju za kandidate u FBiH ili u RS-u, u zavisnosti od svog entitetskog državljanstva.

„Predstavnički dom BiH sastoji se od 42 predstavnika/ice: 21 predstavnik se bira iz pet VIJ u FBiH i 9 iz tri VIJ u RS-u. Dodatni sedam predstavnika iz FBiH i pet predstavnika iz RS dobijaju kompenzacijске mandate. Predstavnički dom FBiH se sastoji od 98 predstavnika od kojih se 73 bira u 12 VIJ, a 25 dobija kompenzacijске mandate. Narodna skupština Republike Srpske sastoji se od 83 poslanika od koji se 63 bira u 9 VIJ, a 20 dobija kompenzacijске mandate. Brčko Distrikt je uključen u VIJ FBiH. Kandidatske liste za kompenzacijске mandate smiju uključivati samo kandidate na otvorenim listama“¹⁸.

3.2. Biračko pravo za OSI u ustavnim i strateškim dokumentima koji se primjenjuju u BiH

Izborni sistem BiH zasniva se na Aneksima III (Sporazum o izborima) i IV (Ustav BiH)

17 IZBORNO ZAKONODAVSTVO BOSNE I HERCEGOVINE: MOGUĆE I NUŽNE PROMJENE, Mr.sc. Arnela Bratovčić

18 Opšti izbori 7. oktobar 2018. godine ODIHR izborna posmatračka misija, Završni izvještaj

Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, te Izbornom zakonu BiH.

Članom 2. Ustava BiH, u kojem su propisana ljudska prava, garantovano je i izborno pravo svim građanima. U literaturi se mogu pročitati zamjerke Ustavu BiH zbog favorizovanja kolektivnih prava i zanemarivanja prava pojedinca/građanina i njegovog aktivnog i pasivnog biračkog prava na cijelom prostoru države¹⁹.

Ovo se najprije odnosi na činjenicu da se predstavnici organa na državnom nivou (članovi predsjedništva, parlamentarci Parlamentarne skupštine BiH) biraju sa lista koje su formirane po entitetima i nacionalnoj pripadnosti, dok, s druge strane, Ustav BiH ne obezbeđuje mogućnost kandidovanja za izborne funkcije predstavnicima nacionalnih manjina, te još uvijek nije sprovedena presuda Evropskog suda koja BiH nalaže da se to izmjeni.

Ustavom BiH, entetskim ustavima, Statutom Brčko Distrikta garantuje se jednakopravnost i nediskriminacija svim građanima, što je potvrđeno i Zakonom o zabrani diskriminacije BiH ("Službeni glasnik BiH" broj 59/09). Izmjenama iz 2016. godine ovaj zakon predviđa, te to izričito navodi, i zabranu diskriminacije po osnovu invaliditeta.

U BiH je 2008. godine usvojena Politika u oblasti invalidnosti koja u svojim preporukama za unapređenje položaja OSI nije specifikovala pitanje ostvarivanja biračkog

19 "Glavnu prepreku za funkcionisanje države u skladu sa demokratskim principima i standardima u oblasti ljudskih prava predstavlja činjenica da Ustav BiH favorizuje predstavljanje i zaštitu kolektivnih interesa na uštrbu građanskog predstavljanja, dok Evropska konvencija o ljudskim pravima, kao sastavni dio pravnog sistema naše zemlje, insistira na jednakosti građana i zabrani svih oblika diskriminacije". Vidi: IZBORNO ZAKONODAVSTVO BOSNE I HERCEGOVINE: MOGUĆE I NUŽNE PROMJENE, Mr.sc. Arnela Bratovčić

prava. Strateški dokumenti za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom RS i Federacije BiH²⁰ u najvećoj mjeri govore o neophodnosti uključivanja OSI u donošenje zakonskih i drugih akata koji se tiču ove populacije. Prepoznaje se da su OSI suočene sa brojnim barijerama u ostvarivanju svog izbornog prava (nepristupačnost biračkih mesta i materijala), te da je to razlog njihove niske političke participacije).

3.3. Izborni zakon BiH

3.3.1. Zakonski uslovi za ostvarivanje biračkog prava

Na početku ovog dijela dajemo pregled osnovnih pojmoveva i procedura, odnosno pre-gled uslova i kriterijuma koje treba zadovoljiti da bi građanin birao i mogao biti biran na izborima u BiH, bio izabran u organe za sprovodenje izbora, te uvodne napomene o samom toku izbornog procesa, kako bismo nakon toga analizirali mogućnosti i pri-like za učešće OSI u izbornom procesu.

Ko ima pravo glasa u BiH?	Ko se može kandidovati za izborne funkcije?	Ko su tijela nadležna za sprovodenje izbora?	Koji su uslovi za kandidovanje?
Pravo glasa imaju punoljetni državljani/ke BiH koji su upisani u centralni birački spisak (CBS), koji je jedinstven, stalan i redovno se ažurira, a vodi se u elektronskoj formi.	Samo lica koja su upisana u centralni birački spisak (CBS) se mogu kandidovati za izborne funkcije.	Izbore u BiH provode izborne komisije, odnosno, Centralna izborna komisija (CIK), entitetske, kantonalne i grad-ske izborne komisije (po zakonima entiteta), i opštinske izborne komisije (OIK) i birački odbori (BO).	- Punoljetno lice upisano u CBS; - Prijava CIK-u; - Prikupljen dovoljan broj potpisa.

20 Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srbiji 2017-2026, preuzeta na: <https://e-vijecenarodars.net/wp-content/uploads/2017/05/Prijedlog-strategije-unapredjenja-dr-polozaja-lica-sa-invaliditetom-u-RS-2017-do-2026-1.pdf>; Strategija za unapređenje prava i položaja osoba sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine, preuzeta na: [http://www.fbihvlada.gov.ba/file/Strategija%20za%20unapre%C4%91enje%20prava%20i%20polo%C5%BEaja%20osoba%20s%20invaliditetom%20u%20Federaciji%20Bosne%20i%20Hercegovine%20\(2016.-2021.\)%20.pdf](http://www.fbihvlada.gov.ba/file/Strategija%20za%20unapre%C4%91enje%20prava%20i%20polo%C5%BEaja%20osoba%20s%20invaliditetom%20u%20Federaciji%20Bosne%20i%20Hercegovine%20(2016.-2021.)%20.pdf)

Kako navodi Član 1.3. Izbornog zakona BiH²¹, izbor članova svih organa vlasti vrši se na osnovu slobodnih izbora, opšteg i jednakog biračkog prava direktno od birača tajnim glasanjem, osim ako ovim Zakonom nije drugačije određeno. Pravo glasa imaju punoljetni državlјani BiH koji su upisani u centralni birački spisak (CBS), koji je jedinstven, stalan i redovno se ažurira, a vodi se u elektronskoj formi. U CBS se upisuju lični podaci, opština, odnosno, izborna jedinica za koju lice ima pravo glasa, biračko mjesto, datum prijave prebivališta ili boravišta i rubrika napomena - podaci iz službenih evidenciјa koje vode CIK i drugi nadležni organi i na osnovu javnih isprava i podataka koji se dobiju neposredno od građana. Upis i objavljivanje podataka se vrši vodeći računa o čuvanju njihove tajnosti. Prema članu 3.11. "svaki državlјanin BiH ima pravo izvršiti uvid u izvod iz CBS-a i zahtijevati njegove ispravke ako se radi o ispravci njegovih ličnih podataka".

Kako bi se informacije učinile dostupnijim građanima, u svakoj opštini obrazuje se Centar za birački spisak koji osigurava ažuriranje i uvid u izvod iz CBS-a za određenu opštinu, te vodi evidenciju u vezi sa zahtjevom i prigovorom birača koji se odnose na izvod iz CBS-a.

Samo lica koja su upisana u CBS se mogu kandidovati za izborne funkcije.

Analizirajući mogućnosti kandidature za OSI, prepoznajemo poteškoću koja proizlazi iz zakonske obaveze političkih subjekata da, uz prijavu CIK-u, prikupe i dostave dovoljan broj potpisa: 5.000 potpisa birača za izbore za članove Predsjedništva, te poslanike Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, 3.000 potpisa za izbore poslanika Predstavničkog doma Parlamenta FBiH i poslanike Narodne skup-

21 Izmjene Izbornog zakona obuhvataju i odluke kojima je visoki predstavnik uvodio izmjene Zakona objavljene u Službenim glasnicima BiH: 23/01, 07/02, 09/02, 20/02, 25/02, 04/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08, 32/10, 18/13; 07/14 i 31/16.

štine ili predsjednika i potpredsjednika RS, 500, odnosno, 1.000 potpisa za izbore poslanika u kantonalne skupštine, zavisno od broja upisanih birača u kantonu, 100, 200 ili 5% potpisa upisanih birača za skupštinu opštine i za načelnika opštine. Osim toga, politički subjekti uplaćuju novčani iznos na ime takse koji se vraća ako bude ostvaren izborni rezultat. CIK obavezuje kandidate da dostave, među ostalim, podatke o polu i pripadnosti konstitutivnom narodu (što je uslov za mogućnost obnašanja većine funkcija) ili ostalima, jedine informacije koje ukazuju na važnost ličnih karakteristika kandidovane osobe), kao osnov za ostvarivanje prava na izabranu odnosno imenovanu funkciju za koju je uslov ovakvo izjašnjenje.

Zakonom je u članu 4.19. stav 8. data, terminološki, ali i s aspekta ljudskih prava, neprihvatljiva odredba kojom se zahtjeva da kandidat ili njegov zakonski zastupnik, u slučaju kada je kandidat nesposoban, CIK-u podnese izjavu o odbijanju mandata u pisanoj formi. Ovakva odredba nije u skladu sa međunarodnim propisima o kojima smo u prethodnim odjeljcima govorili i potpuno je neodređena, tj. nije u skladu sa shvatanjem invaliditeta po socijalnom modelu.

Nakon ovjeravanja podnesenih kandidatskih listi, CIK objavljuje kandidatsku listu sa nazivima ovjerenih političkih subjekata. Kandidatske liste objavljaju se u službenim glasilima najkasnije 45 dana prije dana izbora, izlaze se na biračkim mjestima i objavljaju u sredstvima javnog informisanja – ni jedan od načina niti formata sasvim dostupan osobama sa senzornim oštećenjima.

3.3.2. Tijela za provođenje izbora

Izbore u BiH provode izborne komisije, odnosno, Centralna izborna komisija (CIK), entitetske, kantonalne i gradske izborne komisije (po zakonima entiteta), i opštinske izborne komisije (OIK) i birački odbori (BO).

CIK je krovna institucija za sprovođenje izbora i sastoji se od sedam članova izabranih iz reda konstitutivnih i ostalih naroda u BiH i ona nadzire i koordiniše cjelokupno sprovođenje izbora. Izborne komisije na nižim nivoima imaju svoja zaduženja utvrđe-

na Izbornim zakonom BiH, te zakonima entiteta. Opštinska izborna komisija imenuje određeni broj tijela – mobilnih timova, koji omogućuju glasanje osobama koje zbog svog invaliditeta ili drugog stanja nisu u mogućnosti da glasaju na biračkom mjestu.

Član OIK može biti predsjednik ili sudija redovnog suda, odbornik u skupštini opštine ili zaposlenik opštinske administracije. I ovdje je važno da se vodi računa o polnoj i nacionalnoj strukturi, dok se invaliditet i pripadnost manjinskim grupacijama ne pominju. Članovi ovih tijela moraju biti lica sa biračkim pravom i zadovoljavati uslove u pogledu stručnosti, te ne smiju pripadati ili imati poslovne veze sa političkim strankama.

Nadležnosti CIK-a su, među ostalim, da koordiniše sprovođenje cijelokupnog izbornog procesa, raspisuje izbore i objavljuje rezultate izbora, odgovorna je za vođenje CBS-a, verifikuje učešće političkih subjekata na izborima, utvrđuje sadržaj i formu glasačkih listića za sve nivoje neposrednih izbora u BiH.

S druge strane, za našu analizu važno je napomenuti da je OIK nadležna da određuje biračka mjesta na području lokalnih zajednica za glasanje na svim nivoima vlasti, provodi postupak imenovanja, imenuje i obučava članove biračkog odbora, obavještava birače o svim informacijama neophodnim za provedbu izbora, u skladu sa propisima CIK-a, odgovorna je za uređenje biračkog mesta i druge tehničke pripreme za izbore, objedinjuje rezultate izbora sa svih biračkih mesta u lokalnim zajednicama i dostavlja ih CIK-u.

Sjednice izbornih komisija su javne uz izuzetak koji je propisan dokumentima CIK-a. Izborna komisija dužna je osigurati da javnost bude blagovremeno obaviještena o održavanju njenih sjednica.

Birački odbori (BO) su zaduženi za neposredno provođenje izbora. Njima se najkasnije 12 sati prije početka izbora dostavljaju izborni materijali: odgovarajući broj glasačkih kutija, glasačkih listića i kandidatskih listi, izvod iz CBS-a za određeno biračko

mjesto i obrazac zapisnika o radu BO, u koji se unose podaci o izbornom materijalu, posmatračima te zapažanja o svim važnim događajima na biračkom mjestu. BO vodi računa o redu na biračkom mjestu. Članovi organa za provođenje izbora su obavezni stalno se obučavati tokom vršenja mandata u skladu sa planom i programom edukacije koje donosi CIK.

Za praćenje svih aktivnosti i javnih sastanaka, kao i uvid u dokumente u toku izbornog procesa mogu se akreditovati tzv. posmatrači koji su, takođe, dužni da čuvaju tajnost glasanja. Kao posmatrači mogu se akreditovati predstavnici međunarodnih posmatrača, udruženja građana, političkih stranaka, koalicija, i listi nezavisnih kandidata.

Posmatrač može stavljati primjedbe na rad organa nadležnih za provođenje izbora u pisanoj formi koje se prilaže u zapisnik o radu OIK-a i BO, na osnovu čega politički subjekt može uložiti prigovor nadležnom organu. Posmatrač, takođe, može zahtjevati prepis zapisnika o radu organa nadležnog za provedbu izbora čiji rad je posmatrao.

3.3.3. Glasanje na izborima

Značajno mjesto u okviru poglavlja V Izbornog zakona BiH posvećeno je samom glasanju birača na biračkom mjestu, čija tajnost mora biti osigurana. Glasanje se obavlja isključivo lično putem glasačkog listića. Članovi BO dužni su objasniti biraču način glasanja i osigurati tajnost glasanja.

Glasanje se provodi na biračkim mjestima, o čijim lokacijama OIK objavljuje informacije najkasnije 15 dana prije dana izbora. Prilikom određivanja biračkog mesta uzima se u obzir broj birača koji će na tom mjestu glasati (do 800, najviše 1.000) i udaljenost birača od biračkog mesta.

U prostoriji određenoj za glasanje uređuje se poseban prostor u kojem je osigurana tajnost glasanja. S obzirom na praksu da članovi BO licima koja zbog invaliditeta nisu u mogućnosti da pristupe glasačkom mjestu iznose glasački materijal ispred prostora

rija za glasanje, važno je napomenuti da Zakon pod biračkim mjestom i njegovom okolinom podrazumijeva biračko mjesto kao i prostor u krugu od 50 metara od ulaza u zgradu u kojoj se nalazi biračko mjesto. Članovi BO ne smiju uticati na odluku birača. Oni identifikuju lice, traže da se potpiše kao na ličnom dokumentu, vode računa o redu na glasačkom mjestu, glasačkom materijalu i glasačkim kutijama.

Iz sadržaja glasačkog listića koji je propisan članom 5.15 vidljivo je da Zakon nije prepoznao ni jedan element pristupačnosti informacija prilikom osmišljavanja izgleda glasačkog listića. Glasački listić, osim što sadrži nazine organa i političkih subjekata koji su kandidovani za izborne funkcije, sadrži i uputstvo o glasanju, te redne brojeve koje su politički subjekti dobili pri žrijebanju. Svako dodatno dopisivanje ili nejasno zaokruživanje ili zaokruživanje više od jednog kandidata, glasački listić čini nevažećim.

Tokom glasanja vodi se zapisnik. Član BO, birač ili akreditovani posmatrač ima pravo da u zapisnik o radu biračkog odbora unese svoje mišljenje ili primjedbe koje se odnose na proces glasanja ili da ih preda u pisanoj formi, o čemu predsjednik BO izdaje potvrdu o predaji primjedbi, te o ovome može obavjestiti OIK. Ako ovo lice lično ne potpiše zapisnik o radu BO, njegovo mišljenje ili primjedba neće biti razmatrani.

Važno je napomenuti da Zakon reguliše i pravila izvještavanja za vrijeme trajanja predizborne kampanje i samog trajanja izbora. Mediji moraju biti nepristrasni i dati jednaku mogućnost oglašavanja svim političkim subjektima, dok nema riječi o pristupačnosti informacija za sve građane.

3.3.4. Žalbe i sankcije zbog nepravilnosti u izbornom procesu

Zakonom je u poglavljju VI dano pravo biraču i političkim subjektima koji smatraju da im je povrijeđeno pravo da izbornoj komisiji²² ulože prigovor na utvrđenom obrascu

22 Izborni zakon BiH („Službeni glasnik BiH“, broj: 23/01, 07/02, 09/02, 20/02, 25/02, 04/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08, 32/10, 18/13; 07/14 i 31/16)

najkasnije u roku od 48 sati, odnosno u roku od 24 sata od učinjene povrede. Osim navedenih, postupak mogu pokrenuti i izborne komisije protiv političkog subjekta i zaposlenog ili na drugi način angažovanog lica u izbornoj administraciji zbog kršenja odredbi Izbornog Zakona, a pokretanje postupka mogu inicirati pravna ili fizička lica. Prigovor sadrži kratak opis učinjene povrede i prilog-dokaze koji potvrđuju navode prigovora, a mora biti potpisana od strane podnosioca.

Po članu 6.4. Izbornog zakona, OIK ima prvostepenu nadležnost za odlučivanje po prigovorima uloženim zbog povreda pravila ponašanja u toku cjelokupnog izbornog procesa, sa izuzetkom u kojima je nadležna CIK. Na odluke OIK-a i GIK-a može se uložiti žalba CIK-u u roku od 48 sati od prijema prvostepene odluke, dok je Apelaciono odjeljenje Suda BiH nadležno da rješava po žalbama na odluke CIK-a.

Zakonom su predviđene kazne za članove tijela za provođenje izbora koji povrijede tajnost glasanja, ne obavijeste birača o informacijama važnim za glasanje, ne osiguraju uvid u CBS, ne vode evidenciju zahtjeva i prigovora, ne objasne biraču način glasanja, te, takođe, ako pomažu licu pri glasanju na način koji nije u skladu s ovim Zakonom.

3.4. Specifičnosti u ostvarivanju biračkog prava za OSI

Iz dosadašnjeg predstavljanja Izbornog zakona BiH, te uvidom u podzakonske akte CIK-a vidljivo je da pristupačnosti izbornog procesa nije posvećena dovoljna pažnja, odnosno, odredbe koje ovo uređuju su nedovoljno jasne i precizne. Na ostale aspekte ostvarivanja biračkog prava OSI, te sistemske nedostatke u smislu ostvarivanja ljudskih prava ukazaćemo u ovom odjeljku.

Nedvosmisленo možemo tvrditi da Izborni zakon još uvijek nije obuhvatio princip i načela iz CRPD-a kojima se zahtjeva od država članica da obezbijede jednake mogućnosti za ostvarivanje prava osoba sa invaliditetom. To se ogleda u činjenici da je pristupačnosti biračkih mjeseta posvećena veoma mala pažnja, te uopštenom odredbom obavezana tijela za sprovođenje izbora da obezbijede pristupačna biračka

mjesta, dok o pristupačnosti glasačkog materijala nema ni riječi. Brojne informacije vezane za izborni proces uglavnom je moguće pronaći na internet stranici CIK-a, dok nisu dostupne u pristupačnim formatima osobama sa senzornim smetnjama ili umanjenom intelektualnom sposobnošću (izuzetak audio-forma dva zakona na državnom nivou). Ista je situacija i sa provjerom podataka upisanih u CBS, što jeste dostupno osobama sa oštećenjem vida koje koriste govorne programe za računare. To predstavlja poteškoću s obzirom da mnogim OSI još uvijek internet nije dostupan svakodnevno, te ga i ne koriste u cilju informisanja o svojim pravima. Gotovo da nema drugog načina sem putem interneta da se OSI informišu o mogućnostima da se kandiduju za izborne funkcije. Takođe, i samo kandidovanje gotovo je nemoguće osobama sa težim invaliditetom s obzirom da je za to neophodna mobilnost lica koje se planira kandidovati, što OSI nije osigurano. Gotovo da ne postoji mogućnost OSI da prikuplja potpise neophodne za kandidaturu, te učestvuje u izbornoj kampanji.

Možemo zaključiti da, kao i u drugim oblastima života, i u izbornom procesu OSI imaju određenu podršku kada je u pitanju puko učešće na izborima, tj. da glasaju, dok je gotovo nemoguće da budu dio tijela za provođenje izbora i kandidati, a vrlo često i posmatrači brojnih izbornih aktivnosti s obzirom na nepristupačnost biračkih mjesa i materijala.

Izborni zakon i podzakonski akti kojima se uređuje provođenje izbora predviđaju da osobe koje su vezane za kuće ili ustanove u koje su smještene mogu glasati putem mobilnih timova koji dostavljaju glasački materijal na adresu birača sa poteškoćama. Ovo pitanje je detaljnije uređeno Pravilnikom o provođenju izbora ("Službeni glasnik BiH), broj: 29/18). Mobilni tim sastavljen je od tri člana, a predsjednik je odgovoran za zakonitost rada tima. Mobilni tim sat vremena prije početka rada dobija izborni materijal i spisak za glasanje osoba koje glasaju putem mobilnog tima (kako bi se izbjegli mogući pritisci na glasače), a broj glasačkih listića odgovara broju birača prijavljenih za glasanje na ovaj način. Glasački listići se stavljuju u personalizovane zaštitne koverte. Nakon glasanja birača, mobilni tim samoljepljivom trakom lijepi otvor

glasачke kutije koji potpisuju predsjednik i članovi mobilnog tima. Nakon završetka rada na terenu mobilni tim stavlja na otvor pomoćne glasačke kutije samoljepljivi papirni pečat na koji se potpisuju predsjednik i članovi mobilnog tima, a serijski broj pečata evidentira na Obrascu za brojno stanje.

Danas je ovakvo glasanje OSI neprihvatljivo s obzirom da isključuje njihov dolazak na biračko mjesto i podstiče diskriminaciju, odnosno, separaciju i nije u skladu sa međunarodnim standardima kojima se teži i u našoj zemlji. Izuzetak predstavlja Uputstvo o vrstama, načinu i rokovima za određivanje biračkih mjesta („Službeni glasnik BiH“, broj: 37/14) kojim se od izborne komisije traži da, pri određivanju lokacije biračkog mesta, vodi računa o biračima s invaliditetom, na način da osigura jednostavniji pristup tih birača biračkom mjestu. Šta to u praksi znači, iz ove odredbe nije jasno, a činjenica je da se Uputstvo ne poziva na druge akte koji obavezuju javni sektor da poštuje principe arhitektonske i informacione pristupačnosti u objektima i prostorijama koje koriste. Za OSI je važna i odredba ovog uputstva koja navodi da biračka mjesta u osnovnoj izbornoj jedinici treba rasporediti tako da ne budu previše udaljena za birače. U označavanju biračkih mjesta (broevi i oznake kojim im dodjeljuje CIK) nema oznake koja ukazuje na to da je biračko mjesto pristupačno za OSI što sigurno predstavlja poteškoću pri njihovom izboru na koji način će konzumirati svoje biračko pravo. Osim toga, odredba Uputstva koja ukazuje na obavezu predsjednika i članova BO da urede biračko mjesto tako da se omogući nesmetano kretanje birača na biračkom mjestu ne ukazuje na pomenute kriterijume pristupačnosti.

Dalje, propisi u BiH sadrže danas neprihvatljivu terminologiju i formulaciju: "Fizički nesposobni birači su i oni birači koji dođu do biračkog mesta, ali zbog fizičkih prepreka i neprilagodbe prostora njihovoj invalidnosti, ne mogu ući".

Postupak glasanja OSI koja dođe na glasačko mjesto odvija se na sljedeći način. Lice koje je u pratnji OSI donosi važeći identifikacioni dokument birača sa invaliditetom

i izjavljuje da birač ne može ući na biračko mjesto, nakon čega član BO zadužen za identifikaciju, kao što je i uobičajeno, provjerava da li je ime ovog birača upisano u izvod iz CBS-a. Član BO iznosi glasački materijal koji sadrži zapisnik, te kovertu sa glasačkim listićem i olovkom do OSI. Član BO upisuje ime i lične podatke birača koji se potpisuje i popunjava glasačke listiće koje stavlja u predviđenu kovertu.

Asistent OSI odnosi kovertu s glasačkim listićima do glasačke kutije, otvara je i stavlja glasačke listiće u nju. Asistent je, takođe, dužan da upiše svoje ime štampanim slovima, te da se potpiše i upiše broj identifikacionog dokumenta.

Drugo lice, po izboru osobe sa oštećenjem vida, nepismene osobe ili osobe sa fizičkim invaliditetom, može ući i u prostor predviđen za glasanje sa biračem sa invaliditetom. Ovo ne mogu biti član BO, posmatrač ili posmatrač političkog subjekta. Zakon predviđa da jedno lice može pomagati samo jednom biraču, što je ponekad otežavajuća okolnost za OSI s obzirom da jednog personalnog asistenta često koristi više lica. Osim toga, vrlo je često osobama sa različitim vrstama invaliditeta teško na potpuno precizan način koji predviđa zakon popuniti glasački listić, te su podložni mogućnosti zloupotreba pomagača u glasanju.

Zakon, kao i podzakonski akti, barataju pojmom lice "mentalno nesposobno", što je osnov kako za uskraćivanje biračkog prava, tako i za prestanak mandata izabranim članovima organa. Ovaj se izraz zapravo odnosi na lice kome je ukinuta poslovna sposobnost sudskom odlukom, što je institut koji je na velikom testu u demokratskim sistemima, kako smo to prethodno napomenuli.

Naposlijetku ćemo se osvrnuti na kratke rokove za ulaganje prigovora o povredi prava izbornim komisijama (48 sati) i mogućnosti daljeg učešća u ovom postupku (24 sata za ulaganje žalbe) što OSI u velikoj mjeri, zbog nedovoljne mobilnosti i podrške u samostalnom životu, često predstavlja nepremostivu prepreku da pokreću ovakve postupke.

I na kraju, osvrnućemo se i na vođenje predizbornih kampanja i ulogu medija u tom smislu. Pravilnikom o medijskom predstavljanju političkih subjekata u periodu od dana raspisivanja izbora do dana održavanja izbora ("Službeni glasnik BiH", broj 29/18) je utvrđeno da mediji mogu odbiti oglašavanje političkog subjekta koje sadrži diskriminaciju ili predrasude na osnovu pola, rase, etničke pripadnosti, nacionalnosti, vjere ili uvjerenja, invalidnosti, posebnih potreba, dobi, seksualne orientacije, društvenog porijekla, kao i svaki drugi sadržaj koji ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojem licu onemogući ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi, njegovih prava i sloboda. Ovaj pravilnik, ponovo naglašavamo, ne obavezuje političke subjekte, javne institucije ili same medije da obezbijede pristupačno informisanje za osobe sa različitim vrstama invaliditeta.

III Analiza institucionalnih mehanizama, te prakse institucija za sprovodenje izbora na državnom i lokalnom nivou

1. Uvodne napomene

Ova analiza obuhvatila je podatke koje smo kroz set postavljenih pitanja u zahtjevu za pristup informacijama uputili CIK-u, te opštinskim i gradskim izbornim komisijama, vodeći računa o teritorijalnoj rasprostranjenosti i ravnopravnosti broja izbornih komisija po entitetima, te manjim i većim opštinama i gradovima. Osim toga, izbornim komisijama ostavljen je značajan vremenski rok od 45-50 dana da daju odgovor na zahtjev za pristup informacijama.

U BiH djeluje 166 opštinskih i gradskih izbornih komisija. Zahtjev za pristup informacijama sa 15 pitanja uputili smo na adrese 28 izbornih komisija, te Centralnoj izbornoj komisiji BiH. Od ukupno 29 upućenih zahtjeva, na njih 14 (48.2%) smo dobili odgovor, odnosno (8.4 % od ukupnog broja komisija). Možemo konstatovati da kvalitet odgovora i pažnja koja se posvećuje ovom pitanju ne zavisi od veličine opštine ili grada koji je uputio odgovor na zahtjev, te da su odgovori u značajnoj mjeri ujednačeni.

2. Evidencije o biračima sa invaliditetom

CIK BiH uglavnom je u svojim odgovorima prezentovala odredbe zakonskih i podzakonskih akata, o kojima smo govorili u prethodnom dijelu. Stoga nismo mnogo saznali o praktičnim aspektima ostvarivanja biračkog prava OSI. Ono što je evidentno jeste nevođenje statistika o broju registrovanih birača sa invaliditetom uslijed toga što se podatak o invaliditetu ne upisuje u CBS, te se ne vodi statistika o broju OSI koje su izšle na izbole.

Opštinske i gradske izborne komisije u svojim odgovorima potvrdile su da tačne evidencije o učešću OSI na izborima ne vode, da BO nemaju unaprijed informaciju o

broju OSI koje će glasati na njihovom biračkom mjestu, ali da se glasanje OSI na biračkom mjestu evidentira u zapisnicima o toku glasanja koji BO vode i dostavljaju izbornim komisijama, te da se prilikom potpisivanja na izvod iz CBS-a (obaveza birača koji glasa na izborima) potpisuje i daje podatke o svom identifikacionom dokumentu i osoba koja je pomagala OSI pri glasanju. Takođe, izborne komisije su istakle i da je još 40 dana prije izbora otvoren proces prijave za glasanje putem mobilnog tima, a ovaj proces se završava 20 dana prije održavanja izbora.

Ove informacije nisu relevantne za izvođenje ozbiljnijih zaključaka o izlaznosti OSI na izbore i eventualno preuzimanje mjera za unapređenje ostvarivanja njihovog biračkog prava s obzirom da se OSI evidentira kao takva tek kada izade na biračko mjesto, te stoga što mobilne timove ne koriste samo OSI, nego i lica starije životne dobi, lica smještена u zdravstvene i socijalne ustanove, lica na odsluženju kazne zatvora itd. Iz odgovora izbornih komisija vidljivo je i da se, nakon završetka glasanja, podaci o izlaznosti OSI na biračka mjesta, te o glasanju putem mobilnog tima ne sumiraju i nisu dio nikakvog sistema za prikupljanje podataka. Iz odgovora OIK Milići na pitanje „Da li se evidentira da je građanin koji je glasao OSI?“, „Ne. Zar ne mislite da je to protivzakonito, u najmanju ruku stigmatično za glasača?“, izvodimo zaključak da pojedini članovi izbornih komisija i ne razumiju važnost vođenja ovakvih evidencija.

3. Pristupačnost glasaćkog procesa

Iz odgovora izbornih komisija može se zaključiti da one poznaju i primjenjuju zakonsku obvezu o proceduri za glasanje OSI i da u tom smislu razlikuju dvije situacije. Ilustracije radi citiraćemo odgovor OIK Derventa u kojem se kaže:

„U ovom slučaju postoje dvije situacije. Jedna je kada birač može ući na biračko mjesto i na zahtjev birača koji je slijep, nepismen ili je fizički nesposoban, predsjednik biračkog odbora odobrava primjenu postupka po kojem drugo lice, koje izabere birač koji nije u mogućnosti da glasa, pomaže tom biraču pri potpisivanju izvoda iz Centralnog biračkog spiska i glasanju. Lice koje pomaže pri glasanju ne može biti član biračkog odbora, akreditovani posmatrač ili posmatrač političkog subjekta.

Druga situacija postoji kad birač dođe do biračkog mesta, ali zbog fizičkih prepreka neprilagođenosti prostora njegovoj invalidnosti, ne može ući na biračko mjesto. U tom slučaju birač izabere lice koje mu pomaže, koje dolazi do biračkog odbora, koji po proceduri omogućava tom biraču da glasa ispred biračkog mesta uz pomoć lica koje on ovlasti i koji ubacuje njegove glasačke listiće u glasačku kutiju.“

Izborne komisije su uglavnom dale ujednačen odgovor kada je u pitanju edukacija članova BO za glasanje OSI. U odgovorima je više apostrofirana posebna obuka mobilnih timova, koji, napominjemo, ne obezbjeđuju glasanje samo OSI, već i drugim kategorijama. Iz analiziranih propisa i odgovora izbornih komisija jasno je da članovi BO ili drugi predstavnici javnih institucija ne pružaju nikakvu podršku u glasanju OSI na biračkim mjestima, te da je OSI potpuno oslonjena na pomoć asistenta, što joj u potpunosti onemogućava samostalan izlazak na izbole, naročito imajući u vidu da jedan asistent, kako je to zakonom predviđeno, može asistirati samo jednoj OSI pri glasanju.

Kada je u pitanju pristupačnost izbornog procesa, izborne komisije uglavnom navode da poštuju zakonsku obavezu navedenu u članu 21. Pravilnika o provođenju izbora da se vodi računa o pristupačnosti objekata koji su određeni za biračka mesta, ali ni jedna od njih nije odgovorila pozitivno na pitanje „Da li je lokacija biračkog mesta izmjenjena uslijed žalbi na njihovu nepristupačnost?“, te su ustvrdile da takve žalbe nisu ni zaprimale, iako se informacije o lokacijama biračkih mesta objavljuju 15 dana prije izbora, a i same izborne komisije priznaju da sva biračka mesta nisu pristupačna za OSI. Da i dalje postoji doza nerazumijevanja potrebe za obezbjeđivanjem pristupačnosti ostvarivanja biračkog prava, ukazuje odgovor OIK Modriča: „Pristupačnost biračkih mesta licima sa invaliditetom nije kriterijum koji OIK uzima u obzir kada određuje lokacije biračkih mesta. Ovo iz razloga što osobe sa invaliditetom imaju mogućnost da ostvare svoje biračko pravo u skladu sa Izbornim zakonom BiH, bez obzira na to da li je biračko mjesto pristupačno za osobe sa invaliditetom.“.

Izborne komisije se u svojim odgovorima nisu bavile informacionom pristupačnosti za osobe sa senzornim oštećenjima, niti umanjenom intelektualnom sposobnošću. Na ovom mjestu izdvojićemo odgovor CIK-a, u kojem je navedeno da je ova institucija, kroz projektne aktivnosti podržane od strane Savjeta Evrope, 2018. godine, saradivala sa Udruženjem slijepih Kantona Sarajevo na obezbjeđivanju audio-verzije Izbornog zakona BiH i Zakona o finansiranju političkih stranaka namijenjene prvenstveno osobama sa oštećenjem vida. Audio-verzije zakona su dostupne na web-stranici CIK-a, a zvučni materijal distribuiran je i drugim korisničkim udruženjima.

Iako su sve OIK i GIK navele da odgovornost za uređenje biračkog mjesta i druge tehničke pripreme pripadaju njima, to ipak ne podrazumijeva vođenje računa i izvještavanje CIK-a o eventualnim poteškoćama u smislu pristupačnosti na koje su naišle OSI pri glasanju.

Ni jedna od izbornih komisija nije navela da je bilo žalbi na povredu tajnosti glasanja od strane OSI, a to im je i razumljivo s obzirom na činjenicu da OSI same biraju pomagača što može biti iskrivljena slika, s obzirom na činjenicu da brojna istraživanja pokazuju da osobe od povjerenja za OSI, pa čak i one od kojih OSI direktno zavise u svakodnevnom životu, nisu nužno dobronamjerne i vrlo često su OSI u prilici da podlježu njihovim pritiscima.

4. Glasanje putem mobilnog tima

Izborne komisije se pridržavaju zakonskih propisa o formiranju mobilnih timova i njihovog angažovanja. Odgovor GIK Zvornik u vezi sa određivanjem koji glasači će glasati putem mobilnog tima očituje praksu koju su nam uglavnom obrazložile sve izborne komisije u svojim odgovorima: „Na osnovu evidencije nadležnih ustanova, prikupljamo zahtjeve sa priloženom medicinskom dokumentacijom i prosljeđujemo CIK-u BiH na odobravanje“. Ovakvi odgovori ukazuju na činjenicu da izborne komisije poznaju medicinski, a ne funkcionalni kriterijum kada obezbjeđuju pomoći OSI u ostvarivanju njenog prava. Osim toga, kako zapaža OIK Foča, prikupljanje informacija od zdravstvenih ustanova je neadekvatno i stoga „što se unaprijed ne može

znati hoće li osoba u vrijeme izbora i dalje boraviti u zdravstvenoj ustanovi". OIK Foča je zapazila i problem da sve OSI nisu dio evidencija centara za socijalni rad i zdravstvenih ustanova, pa to prevaziđa animiranjem određenih fizičkih i pravnih lica (političkih stranaka, udruženja građana, mjesnih zajednica itd.), koji svojim informacijama mogu doprinijeti prikupljanju potrebnih podataka. I ovi „pomagači“ su obavezni da OIK-u dostave prateću dokumentaciju koju čini: pisana izjava o izričitoj namjeri da osoba glasa putem mobilnog tima, koju na unificiranom obrascu izradi OIK Foča, sa svim potrebnim ličnim identifikacionim podacima, kao i odgovarajuća medicinska dokumentacija, koja vrlo često izostane zbog nemogućnosti njenog pribavljanja. Iz OIK Foča su naveli da se ovakvo prikupljanje podataka ne radi javnim pozivima i oglašavanjem, jer za to nema ovlašćenja, ali CIK i ovako prikupljene podatke prihvata kao relevantne.

U razgovoru sa predsjednicom GIK Banja Luka stekli smo uvid i u odluku o formiranju mobilnih timova, poziva i obavještenja, koja upućuju nadležnim institucijama, odnosno, samim građanima da dostave podatke o biračima koji glasaju putem mobilnih timova, i obrasca izjave koju daje osoba koja želi da glasa na ovaj način (dokumenti koji su pripremljeni pred prethodne opšte izbore). Sve ove dokumente donose i objavljaju i druge izborne komisije na lokalnim nivoima u BiH.

Kada se govori o predmetima žalbi osoba sa invaliditetom, OIK Foča daje odgovor koji bi trebalo da bude predmet budućih podzakonskih odredbi i jasnijeg uređenja glasanja OSI: prigovor što se OSI ipak ne nalazi na redovnom biračkom spisku, a opredijelila se već ranije za glasanje putem mobilnog tima, što otvara pitanje adekvatnosti glasanja putem mobilnih timova u većini slučajeva u kojima je to predviđeno, te prigovori članova mobilnih timova da nije moguće naći osobe koje su na spisku za glasanje, niti su njihovi kontakt podaci ažurirani.

U prilog tvrdnji da je glasanje OSI još uvijek sistemski nedovoljno uređeno govori i činjenica s kojom se suočava GIK Banja Luka, da u Centru za rehabilitaciju u Banjaluci,

koja ima i smještajne kapacitete za OSI, postoje dva redovna glasačka mjesta, a da je na prethodnim izborima na ovu lokaciju dolazio i mobilni tim kako bi osobe koje nisu prijavljene na ovu adresu mogle glasati.

5. Druga pitanja

Izborne komisije su, takođe, dale ujednačen odgovor da se ne vodi evidencija o tome da li su OSI bile članovi tijela za provođenje izbora. One izborne komisije (njih ukupno četiri) koje su dublje ulazile u razmatranje ovog pitanja, navele su da zakon daje svima jednaka prava da budu članovi tijela za sprovođenje izbora. OIK Foča i GIK Banja Luka ukazuju na fizičku i mentalnu zahtjevnost rada u biračkim odborima, dok OIK Derventa naglašava da je među posmatračima bilo OSI iz nevladinih organizacija.

Iz odgovora izbornih komisija jasno je da posebnog budžeta za prilagođavanje biračkih mjesta, materijala i uopšte izbornog procesa nema, te da su jedina sredstva ona koja se izdvajaju iz opštinskih budžeta za rad putem mobilnih timova.

IV Analiza fizičke i informacione pristupačnosti svih aspekata ostvarivanja aktivnog i pasivnog biračkog prava za osobe sa invaliditetom kroz ispitivanje iskustava i stavova samih osoba sa invaliditetom

1. Uvod

S obzirom da je Izbornim zakonom BiH, o čemu smo ranije govorili, biračko pravo dato svim državljanima sa navršenih 18 godina života upisanim u Centralni birački spisak, te da su OSI u mnogim oblastima života diskriminisane po osnovu invaliditeta, odnosno uskraćeno im je da ostvare neka od svojih zakonom garantovanih prava, ovim istraživanjem htjeli smo da ispitamo kakvo je stanje u pogledu ostvarivanja biračkog prava za osobe sa različitim vrstama invaliditeta u BiH i kakav je njihov stav o tome.

Istraživanje je počelo kreiranjem on-line upitnika putem Google obrazaca. Upitnik je imao zadatak da kroz 28 pitanja podijeljenih u četiri kategorije ispita: lične karakteristike ispitanika; poznavanje opštih pitanja u vezi sa sprovođenjem izbora u BiH; poznavanje i stavove u vezi sa mogućnostima ostvarivanja biračkog prava i učešća OSI u političkim partijama ili uopšte u politici.

Ispitanici su bili punoljetne osobe sa različitim vrstama invaliditeta sa prostora cijele BiH. Upitnik je bio anoniman, podaci su prikupljeni 35 dana, a učesnicima istraživanja garantovana je sigurnost podataka, iznijetih stavova i mišljenja.

Svi ispitanici sa različitim vrstama invaliditeta koji su učestvovali u istraživanju i popunili upitnik smatraju se relevantnim za ovu analizu - N=80 od ukupno 80 popunjениh upitnika.

2. Osnovni podaci o ispitanicima

Polna struktura ispitanika s obzirom na ukupan broj osoba koje su popunile upitnik pokazuje da je u ovom istraživanju učestvovalo više pripadnika muškog pola i to

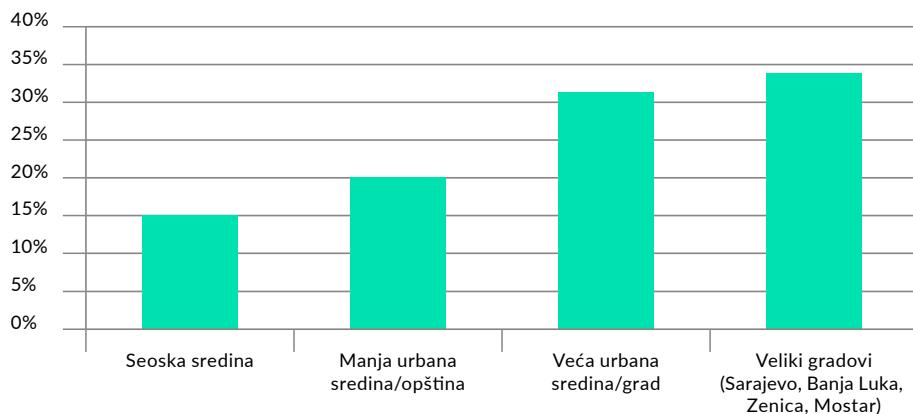
Tabela broj 1
Uporedni podaci o polnoj strukturi i životnoj dobi ispitanika

ukupno njih 48 (60%) za razliku od pripadnica ženskog pola gdje je njih 32 (40%) dalo svoj doprinos ovom istraživanju. Ukupno govoreći, u istraživanju je učestvovalo najviše ispitanika, njih 39 (48.8%) životne dobi 36-50 godina života sa udjelom od 14 (17.5%) žena i 25 (31.3%) muškaraca. Najmanje je učestvovalo žena i muškaraca sa više od 65 godina starosti (ukupno dvoje).

		Dob života					Ukupno	
Koji ste	Ženski	18-26 godina	27-35 godina	36-50 godina	51-65 godina	preko 65 godina		
Koji ste pol	Ženski	Br. odgovora	3	11	14	3	1	32
		% od ukupno	3.8%	13.8%	17.5%	3.8%	1.3%	40.0%
	Muški	Br. odgovora	7	8	25	7	1	48
		% od ukupno	8.8%	10.0%	31.3%	8.8%	1.3%	60.0%
Ukupno	Ženski	Br. odgovora	10	19	39	10	2	80
		% od ukupno	12.5%	23.8%	48.8%	12.5%	2.5%	100.0%

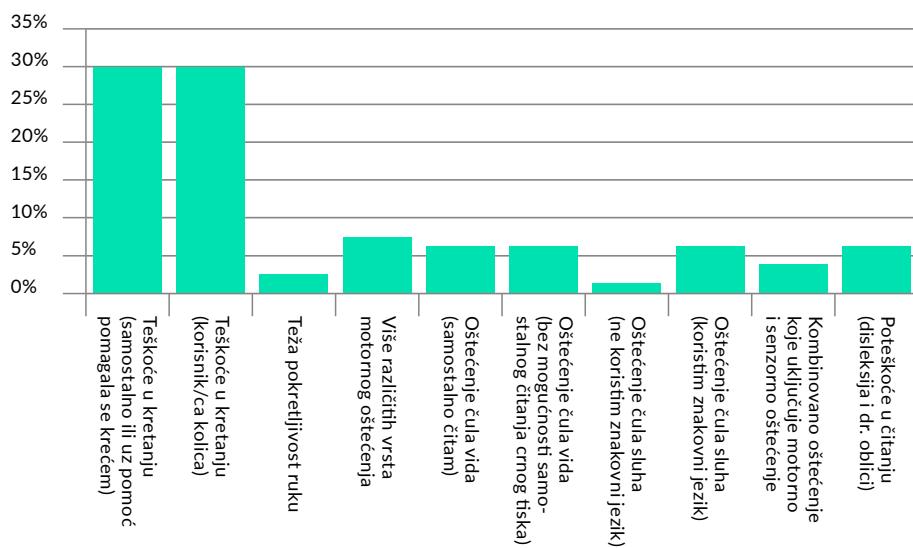
Mjesto stanovanja, odnosno mjesto u kojem OSI u BiH ostvaruju svoje biračko pravo jedno je od važnijih pokazatelja za analizu pristupačnosti ostvarivanja biračkog prava za ovu kategoriju stanovništva. Da li će OSI nesmetano ostvariti svoje biračko pravo u mnogome zavisi od mjesta stanovanja. Pretpostavka je da će oni koji svoje biračko pravo ostvaruju u većim urbanim sredinama ili većim gradovima zasigurno ga ostvariti prije nego osobe koje dolaze iz seoskih sredina, najprije zbog blizine biračkog mjeseta; veće mobilnosti osoba koje se nalaze u invalidskim kolicima; veće informisanosti o pravima i mogućnostima itd. U prilog ovoj pretpostavci govori i činjenica da je od ukupnog broja ispitanika koji su učestvovali u ovom istraživanju, njih 52 (65.1%) svoje biračko pravo ostvaruje u većim urbanim sredinama i većim gradovima kao što su: Sarajevo, Banja Luka, Zenica i Mostar, dok 28 (35%) svoje biračko pravo ostvaruje u manjim urbanim i seoskim sredinama.

Grafikon broj 1
**Mjesto stanovanja,
odnosno, mjesto u kojem
ostvarujete biračko pravo**

Budući da je samo istraživanje fokusirano na pristupačnost ostvarivanja biračkog prava za osobe sa različitim vrstama invaliditeta u BiH, u nastavku slijedi grafički prikaz ukupnog broja ispitanika razvrstanih u odnosu na to koju vrstu invaliditeta imaju (Grafikon br. 2).

Grafikon broj 2
Vrsta invaliditeta

Najveći broj ispitanika izjasnio se kao osobe sa teškoćama u kretanju i to: njih 24 (30%) koji se samostalno ili uz pomoć pomagala kreću, kao i njih 24 (30%) koji su korisnici kolica. S druge strane, najmanji broj ispitanika izjasnio se kao osobe sa oštećenjem čula sluha koji ne koriste znakovni jezik, svega 1 (1.3%).

Da li će OSI ostvariti svoje aktivno biračko pravo koje je zakonom garantovano, u većini slučajeva zavisi i od toga da li joj je u zadovoljavanju ove potrebe potrebna pomoć drugog lica. Samim tim, dolazimo i do pitanja tajnosti glasanja osobe sa invaliditetom. Prema podacima dobijenim unutar ovog istraživanja, od ukupno 80 ispitanika, njih 35 (43.8%) samo u rijetkim situacijama treba pomoći drugog lica; 25 (31.3%) treba ovu pomoć u obavljanju svakodnevnih aktivnosti dok njih 20 (25%) nema potrebu za pomoći drugog lica u obavljanju svakodnevnih aktivnosti (Tabela br. 2).

Tabela broj 2

Podaci o broju ispitanika kojima (ni)je potrebna pomoć drugog lica u zadovoljavanju svakodnevnih potreba

	Broj odgovora	Procenat
Trebam pomoć drugog lica	25	31.3
Samo u rijetkim situacijama trebam pomoć drugog lica	35	43.8
Ne trebam pomoći drugog lica	20	25.0
Ukupno	80	100.0

3. Poznavanje opštih pitanja u vezi sa sprovodenjem izbora u BiH

Važno pitanje za našu analizu jeste i koliko OSI poznaju izborni sistem BiH, tj. na koje funkcije vlasti građani biraju svoje predstavnike putem izbora, da li razumiju kako se postaje kandidat na funkcije vlasti, te naposlijetku da li razumiju način organizovanja vlasti na državnom BH nivou; nivou entiteta; kantona; lokalnom nivou gradova i opština kao i Brčko Distrikta.

Rezultati pokazuju da se od ukupnog broja ispitanika, njih 68 (85%) izjasnilo da je upoznato sa tim na koje funkcije građani biraju svoje predstavnike vlasti putem izbora dok se njih 12 (15%) izjasnilo da nije upoznato sa tom informacijom.

Poredeći podatke o učešću žena i muškaraca u istraživanju, rezultati u vezi sa navedenim pitanjem pokazuju da je zainteresovanost za ovo pitanje gotovo podjednaka među muškarcima i ženama – od 48 muškaraca, njih 40 (83.3%) odnosno od 32 žene, njih 28 (87.5%), rekli su da su upoznati sa time na koje funkcije građani biraju svoje predstavnike vlasti putem izbora. S druge strane, 8 (16.7%) muškaraca i 4 (12.5%) žena, rekli su da nisu upoznati sa ovom informacijom.

Značajno za ovu analizu je uporediti i mjesto stanovanja ispitanih muškaraca i žena koji su zainteresovani za organizaciju vlasti u BiH. Na osnovu podataka dobijenih analizom, zaključujemo da su uglavnom osobe koje dolaze iz većih urbanih sredina i velikih gradova (Sarajevo, Banja Luka, Zenica i Mostar) generalno više upoznate sa politikom u BiH u odnosu na one koji dolaze iz seoskih i manjih urbanih sredina/opština. Iako su ispitanici naveli da su upoznati o tome na koje funkcije vlasti oni biraju svoje predstavnike putem izbora, iz njihovih odgovora na konkretnije pitanje da navedu po jednu funkciju za svaki nivo vlasti, kao zaključak se može izvesti da nemaju baš jasnu predstavu kada, koga i za koje funkcije vlasti glasaju na izborima. Prije svega, ne postoji jasna slika o nivoima vlasti u BiH, a naročito o funkcijama vlasti na državnom BH nivou.

Na pitanje da li su upoznati o mogućnostima i načinima kandidovanja građana na funkcije vlasti u BiH, najveći broj ispitanika odnosno njih 36 (45%) rekli su da su djelimično upoznati, njih 35 (43.8%) je reklo da je upoznato, dok se njih 9 (11.3%) izjasnilo da nije upoznato sa ovim načinima i mogućnostima (Tabela br. 3).

Tabela broj 3
Prikaz stanja o upoznatosti sa mogućnostima i načinom kandidovanja građana na funkcije vlasti, među ispitanicima

	Broj odgovora	Procenat
Upoznat/a	35	43.8
Nisam upoznat/a	9	11.3
Djelimično sam upoznat/a	36	45.0
Ukupno	80	100.0

Svi podaci o mjestu glasanja i broju biračkog mjesta na kome građani trebaju da glasaju, nalaze se u CBS-u, te smo stoga i ispitivali da li su takve informacije ispitanici uopšte provjeravali. CIK se pobrinula da ovi podaci budu lako dostupni svim građanima koji nisu sigurni na kojem biračkom mjestu mogu da ostvare svoje biračko pravo. Na osnovu podataka koje smo dobili, skoro jednak broj ispitanika vršio je i nije, provjeru svojih podataka upisanih u CBS – njih 39 (48.8%) jeste vršilo u odnosu na njih 41 (51.3%) koji kažu da nikada nisu vršili provjeru svojih podataka upisanih u CBS (Tabela br. 4).

Kada uporedimo ovo pitanje s vrstom invaliditeta kod naših ispitanika, dobijemo približno ujednačen broj onih koji su vršili i koji nisu vršili provjeru svojih podataka upisanih u CBS kod skoro svih osoba sa različitim vrstama invaliditeta. Uzmemو li u obzir i starost ispitanika, zaključujemo da je populacija u dobi od 18 do 35 godina manje zainteresovana za provjeru svojih podataka upisanih u CBS, odnosno, od ukupno njih 10 u dobi od 18 do 26 godina, samo je dvoje vršilo uvid u CBS, a od ukupno njih 19 u dobi od 27 do 35 godina, njih je samo 6 vršilo provjeru svojih podataka upisanih u CBS. (Tabela br. 4).

Tabela broj 4

Podaci o ispitanicima koji (ni)su provjeravali svoje podatke u CBS-u razvrstani po polu i dobi života

Da li ste ikada pokušavali da provjerite svoje podatke upisane u Centralni birački spisak?	Dob života		Koji ste pol		
			Muški	Ženski	Ukupno
Da	18-26 godina	Br. odgovora	0	2	2
		% od Ukupno	0.0%	5.1%	5.1%
	27-35 godina	Br. odgovora	3	3	6
		% od Ukupno	7.7%	7.7%	15.4%
	36-50 godina	Br. odgovora	8	16	24
		% od Ukupno	20.5%	41.0%	61.5%
	51-65 godina	Br. odgovora	3	4	7
		% od Ukupno	7.7%	10.3%	17.9%
	Ukupno	Br. odgovora	14	25	39
		% od Ukupno	35.9%	64.1%	100.0%

Da li ste ikada pokušavali da provjerite svoje podatke upisane u Centralni birački spisak?				Koji ste pol	
				Muški	Ženski
Ne	Dob života	18-26 godina	Br. odgovora	3	5
			% od Ukupno	7.3%	12.2%
		27-35 godina	Br. odgovora	8	5
			% od Ukupno	19.5%	12.2%
		36-50 godina	Br. odgovora	6	9
			% od Ukupno	14.6%	22.0%
		51-65 godina	Br. odgovora	0	3
			% od Ukupno	0.0%	7.3%
		preko 65 godina	Br. odgovora	1	1
			% od Ukupno	2.4%	2.4%
Ukupno			Br. odgovora	18	23
			% od Ukupno	43.9%	56.1%
Ukupno	Dob života	18-26 godina	Br. odgovora	3	7
			% od Ukupno	3.8%	8.8%
		27-35 godina	Br. odgovora	11	8
			% od Ukupno	13.8%	10.0%
		36-50 godina	Br. odgovora	14	25
			% od Ukupno	17.5%	31.3%
		51-65 godina	Br. odgovora	3	7
			% od Ukupno	3.8%	8.8%
		preko 65 godina	Br. odgovora	1	1
			% od Ukupno	1.3%	1.3%
Ukupno			Br. odgovora	32	48
			% od Ukupno	40.0%	60.0%

Iako je pretpostavka da su OSI uglavnom pasivne, podaci koje smo dobili kroz upitnik govore o visokoj izlaznosti OSI na izbore. Približno jednak broj ispitanika muškog (93.74%) i ženskog pola (96.85%) rekli su da izlaze na izbore (Tabela br. 5).

Tabela broj 5
Podaci o izlaznosti na izbore ispitanika razvrstani po polu

Koji ste pol	Ženski	Br. odgovora	Da li izlazite na izbore?		
			Da	Ne	Ukupno
Muški	Br. odgovora	45	3	48	
	% od ukupno	56.3%	3.8%	60.0%	
Ukupno	Br. odgovora	76	4	80	
	% od ukupno	95.0%	5.0%	100.0%	

Poredimo li dalje ovo pitanje sa mjestom stanovanja OSI, nećemo dobiti ništa drugačije rezultate o izlaznosti na izbore. Tako da, bez obzira na mjesto stanovanja, odnosno mjesto u kome OSI ostvaruje svoje biračko pravo, broj onih koji su rekli da ne izlaze na izbore je zanemariv u odnosu na one koji izlaze na izbore (Tabela br. 6).

Tabela broj 6
Podaci o izlaznosti na izbore ispitanika razvrstani po mjestu stanovanja

I na kraju, uzmemu li u obzir i dob života ispitanika kao još jedan kriterijum u poređenju sa izlaznosti na izbore, zaključujemo da je skoro 100 procenatna izlaznost kod svih ispitanika različitih životnih dobi.

Mjesto stanovanja, odnosno, mjesto u kojem ostvarujete biračko pravo	Seoska sredina	Br. odgovora	Da li izlazite na izbore?		
			Da	Ne	Ukupno
Manja urbana sredina/opština	Br. odgovora	16	0	16	
	% od ukupno	20.0%	0.0%	20.0%	
Veća urbana sredina/grad	Br. odgovora	24	1	25	
	% od ukupno	30.0%	1.3%	31.3%	
Veliki gradovi (Sarajevo, Banja Luka, Zenica, Mostar)	Br. odgovora	25	2	27	
	% od ukupno	31.3%	2.5%	33.8%	
Ukupno	Br. odgovora	76	4	80	
	% od ukupno	95.0%	5.0%	100.0%	

Na pitanje da li su se ikada kandidovali ili pokušavali da se kandiduju za neku od funkcija vlasti ili da li poznaju neku drugu OSI koja je to pokušavala i uspjela, dolazimo do rezultata koji govore da njih 36 (45%) nikada nije pokušalo da se kandiduje, niti poznaju druge OSI koje su pokušavale da se kandiduju za neku od funkcija vlasti (Tabela br. 7). Istovremeno, 27 ispitanika (33.8%) su rekli da poznaju drugu OSI koja je pokušavala da se kandiduje za neku od funkcija vlasti i u tome je uspjela. Najmanji broj ispitanika odnosno njih troje (3) rekli su da su i sami pokušavali da se kandiduju, ali nisu uspjeli, dok je njih četvoro (4) pokušalo da se kandiduju i u tome su uspjeli. Analiziramo li ovo pitanje u odnosu na vrstu invaliditeta naših ispitanika, podaci govore da je od broja onih koji su se izjasnili da su pokušali da se kandiduju za neku od funkcija vlasti i u tome su uspjeli, jedna osoba korisnica kolica, jedna sa teškoćama u kretanju ali samostalno ili uz pomoć pomagala se kreće, jedna sa više različitih vrsta motornog oštećenja i jedna osoba sa oštećenjem čula vida sa mogućnošću samostalnog čitanja. Takođe, u odnosu na dob života, ispitanici koji su se pokušavali kandidovati i u tome su uspjeli, starosti su od 27 do 50 godina.

Tabela broj 7

Podaci o ispitanicima koji (ni)su se kandidovali za izbore ili poznaju druge OSI koje su se kandidovale razvrstani po polu

		Br. odgovora	Koji ste pol		Ukupno
			Ženski	Muški	
Da li ste se ikada kandidovali ili pokušavali da se kandidujete za neku od funkcija vlasti ili Vam je poznato da je neka druga osoba sa invaliditetom to pokušavala i uspjela?	Pokušavao/la sam i uspio/la sam	Br. odgovora	3	1	4
		% od ukupno	3.8%	1.3%	5.0%
	Pokušavao/la sam i nisam uspio/la	Br. odgovora	1	2	3
		% od ukupno	1.3%	2.5%	3.8%
	Druga osoba sa invaliditetom je pokušavala i uspjela	Br. odgovora	9	18	27
		% od ukupno	11.3%	22.5%	33.8%
	Druga osoba sa invaliditetom je pokušavala i nije uspjela	Br. odgovora	4	6	10
		% od ukupno	5.0%	7.5%	12.5%
	Nisam pokušavao/la niti poznajem drugu osobu sa invaliditetom koja je pokušavala	Br. odgovora	15	21	36
		% od ukupno	18.8%	26.3%	45.0%
Ukupno		Br. odgovora	32	48	80
		% od ukupno	40.0%	60.0%	100.0%

Daljom analizom odgovora ispitanika koji su se izjasnili da su se kandidovali za neku od funkcija vlasti ili poznaju osobe koje su to isto učinile i uspjele u tome, dolazimo do podatka da su se OSI u BiH uglavnom kandidovale za odbornike u skupštinama opština ili gradova odnosno vijećnike u gradskim ili općinskim vijećima. Kao izuzetno pozitivan primjer iz odgovora naših ispitanika, ističemo kako su naveli i primjer osobe sa oštećenjem čula vida koja je izabrana za delegata u predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH kao i još jedne osobe sa oštećenjem čula vida imenovane za savjetnika potpredsjednice FBiH (iako to i nije izborna funkcija, već funkcija na koju se lice imenuje).

Kao neke od razloga za neuspjeh u sopstvenom kandidovanju ili kandidovanju druge OSI na izbornu funkciju, ispitanici su navodili: nedovoljan broj glasova, nema znakovnog jezika koji bi omogućio komunikaciju sa drugima, nemogućnost angažovanja na tribinama u predizbornoj kampanji i sl.

4. Pristupačnost izbornog procesa

Razmotrimo li pitanja da li OSI mogu dobiti adekvatne informacije u vezi sa načinom glasanja na izborima u BiH, bilo da te informacije dobiju na izbornom mjestu ili prije dolaska na izborno mjesto (Tabela br. 8), dolazimo do podataka koji pokazuju da od ukupnog broja ispitanika, njih 59 (73.8%) se izjasnilo da mogu dobiti adekvatne informacije; njih 17 (21.3%) rekli su da su dobili djelimične informacije, dok njih 3 (3.8%) kažu da nisu mogli dobiti adekvatne informacije o načinu glasanja na izborima u BiH. Imamo i 1 (1.3%) osobu koja se izjasnila da je ovo pitanje uopšte ne zanima.

Iz svega navedenog, možemo zaključiti da OSI koje su učestvovale u istraživanju dobijaju adekvatne informacije u vezi sa načinom glasanja na izborima u BiH. Međutim, napomenuli bismo da je najnepovoljnija situacija kod osoba sa oštećenjem čula sluha među kojima su se one koje koriste znakovni jezik izjasnile da mogu dobiti adekvatne informacije u vezi sa načinom glasanja, njih 3 (60%) u odnosu na njih 2 (40%) koji kažu da su dobili djelimične ili nisu mogli dobiti adekvatne informacije o načinu glasanja na izborima u BiH.

		Da li ste mogli dobiti adekvatne informacije u vezi sa načinom glasanja, na izbornom mjestu ili prije odlaska na izborno mjesto?					
		Da	Ne	Djelimično	Ne zanima me	Ukupno	
Koji ste pol	Ženski	Br. odgovora	24	1	7	0	32
		% od ukupno	30.0%	1.25%	8.75%	0.0%	40.0%
Ukupno	Muški	Br. odgovora	35	2	10	1	48
		% od ukupno	43.75%	2.5%	12.5%	1.25%	60.0%
Ukupno		Br. odgovora	59	3	17	1	80
		% od ukupno	73.75%	3.75%	21.25%	1.25%	100.0%

Tabela broj 8

Podaci o mogućnostima dobijanja adekvatnih informacija u vezi sa glasanjem razvrstani po polu

U prilog prethodnom zaključku, govori i činjenica da se od ukupnog broja naših ispitanika, njih 65 (81.3%) izjasnilo da im je jasan način glasanja i sam izgled glasačkog listića, njih 14 (17.5%) rekli su da im je djelimično jasan, te jednu osobu (1.3%) kojoj nije jasan.

Za našu analizu važan je podatak da se 49 (61,25%) ispitanika izjasnilo da koriste neku od zakonskih mogućnosti date osobama sa invaliditetom prilikom ostvarivanja biračkog prava kao što su: pomoć asistenta, glasanje putem mobilnih timova, iznošenje glasačkog listića ispred biračkog mjesta. U odnosu na broj onih koji su se izjasnili da koriste navedene zakonske mogućnosti, evidentno je da najveći broj njih koristi pomoć asistenta odnosno njih 24 (48.9%) i to 4 osobe sa teškoćama u kretanju, 9 osoba korisnika kolica, 5 osoba sa oštećenjem čula vida, jedna sa oštećenjem čula sluha, te 5 osoba sa drugim vrstama invaliditeta. Zatim, mogućnost iznošenja glasačkog listića ispred biračkog mjesta koristi njih 13 (26.5%) – jedna osoba sa teškoćama u kretanju, 8 korisnika kolica, 2 osobe sa težom pokretljivosti ruku i 2 osobe sa više različitim vrstama motornog oštećenja, i na kraju mogućnost glasanja putem mobilnog tima koristi njih 12 (24.6%) – 5 osoba sa poteškoćama u kretanju i 7 korisnika kolica. S druge strane, veliki broj njih se izjasnio da ne koristi nikakvu pomoć da bi ostvarili svoje biračko pravo, njih 31 (38.75%). Važno je napomenuti, da u ovaj postotak spadaju i lica koja su se izjasnila da ne izlaze na izbore.

Uslugu mobilnog tima su iskoristila četri ispitanika koji žive na području velikih gradova (Sarajevo, Banja Luka, Zenica i Mostar), dvoje iz seoske sredine te po tri iz manjih odnosno većih urbanih sredina (grad i opština). Uslugu asistenta ispitanici su najviše koristili u manjim i većim gradovima. Dok je iznošenje listića najviše korišteno u opštinama, a najmanje na selima.

Na pitanje „Da li ste Vi ili neka druga Vama poznata osoba sa invaliditetom koristili mogućnost prigovora zbog povrede biračkog prava?“, 4 ispitanika odgovorila su pozitivno, dok se 25 ispitanika izjasnilo da uopšte nisu upoznati sa ovom mogućnošću (Tabela br. 9). Prigovori koje su ispitanici naveli su se uglavnom odnosili na nedolazak mobilnih timova, te na neprilagođenost glasačkih mesta na kojima su OSI ostvarivale svoje biračko pravo. Prigovore su podnosele dvije osobe korisnici kolica, jedno lice koje se otežano kreće, te jedno sa poteškoćma u čitanju. Ispitanici koji su iskoristili mogućnost prigovora zbog povrede biračkog prava žive na području velikih gradova i to 3 od 4 ispitanika, te su svi u starosnoj dobi od 36 do 50 godina. Jedan ispitanik koji je koristio mogućnost prigovora je iz seoske sredine i starosne dobi 27-35 godina.

Tabela broj 9

Podaci o ispitanicima koji (ni)su koristili mogućnost prigovora razvrstani po vrsti invaliditeta

Vrsta invaliditeta	Teškoće u kretanju (samostalno ili uz pomoć pomagala se krećem)	Br. odgovora	Da li ste Vi ili neka druga Vama poznata osoba sa invaliditetom koristili mogućnost prigovora zbog povrede biračkog prava?			Ukupno
			Da	Ne	Nije mi poznata ta mogućnost	
Teškoće u kretanju (korisnik/ca kolica)	Br. odgovora	1	15	8	24	
	% unutar Vrsta invaliditeta	4.2%	62.5%	33.3%	100.0%	
Teža pokretljivost ruku	Br. odgovora	2	13	9	24	
	% unutar Vrsta invaliditeta	8.3%	54.2%	37.5%	100.0%	
	Br. odgovora	0	2	0	2	
	% unutar Vrsta invaliditeta	0.0%	100.0%	0.0%	100.0%	

		Da li ste Vi ili neka druga Vama poznata osoba sa invaliditetom koristili mogućnost prigovora zbog povrede biračkog prava?			
Vrsta invaliditeta	Više različitih vrsta motor-nog oštećenja	Da	Ne	Nije mi poznata ta mogućnost	Ukupno
		Br. odgovora	0	3	3
Oštećenje čula vida (samo-stalno čitam)	Br. odgovora	0	3	2	5
		% unutar Vrsta invaliditeta	0.0%	60.0%	40.0%
Oštećenje čula vida (bez mogućnosti samostalnog čitanja crnog tiska)	Br. odgovora	0	4	1	5
		% unutar Vrsta invaliditeta	0.0%	80.0%	20.0%
Oštećenje čula sluha (ne koristim znakovni jezik)	Br. odgovora	0	1	0	1
		% unutar Vrsta invaliditeta	0.0%	100.0%	0.0%
Oštećenje čula sluha (koris-tim znakovni jezik)	Br. odgovora	0	4	1	5
		% unutar Vrsta invaliditeta	0.0%	80.0%	20.0%
Kombinovano oštećenje koje uključuje motorno i senzorno oštećenje	Br. odgovora	0	2	1	3
		% unutar Vrsta invaliditeta	0.0%	66.7%	33.3%
Poteškoće u čitanju (dis-leksijska i dr. oblici)	Br. odgovora	1	4	0	5
		% unutar Vrsta invaliditeta	20.0%	80.0%	0.0%
Ukupno	Br. odgovora	4	51	25	80
		% unutar Vrsta invaliditeta	5.0%	63.8%	31.3%

Da li je kandidatura za neku od funkcija vlasti, dostupna OSI govore podaci koje smo dobili analizirajući svaki pojedinačan odgovor naših ispitanika na ovo pitanje.

Kao konačan zaključak možemo reći da je većina ispitanika potvrdila da je kandidatura za neku od funkcija vlasti u potpunosti ili djelimično dostupna i OSI kao i drugim oso-bama budući da ovu mogućnost nije zabranio niti jedan zakon. Međutim, ogromne pre-preke nakon kandidovanja predstavljaju predrasude od strane društva te iz tog razloga

uglavnom izostaje podrška OSI. Za one osobe koje su ipak doobile podršku od strane društva putem izbora, te nakon kandidovanja došle na neku od funkcija vlasti, misli se da su uglavnom iskorištene od političkih stranaka. Ispitanici koji su rekli da kandidatura nije dostupna OSI, kao razloge za to uglavnom navode: nemogućnost komunikacije osoba koje komuniciraju putem znakovnog jezika; nemogućnost OSI da redovno učestvuju na skupštinama; potrebno puno odricanja, rada i zalaganja za političku partiju, itd.

Analizirajući pitanje da li su OSI bile članovi izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača dolazimo do podataka koji govore da od ukupnog broja naših ispitanika, njih 55 (68.8%) je odgovorilo negativno na ovo pitanje, u odnosu na njih 25 (31.3%) koji su rekli da jesu bili. Kao krajnji zaključak, možemo reći da ipak nije zanemariv broj onih koji su bili članovi izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača.

Tabela broj 10

Podaci o ispitanicima koji

**prikazuju da li (ni)su
bili članovi tijela za
sprovodenje izbornog
procesa ili posmatrači
razvrstani po polu i mjestu
stanovanja**

Posmatramo li ovo pitanje u odnosu na polnu strukturu i mjesto stanovanja naših ispitanika, iz tabele br. 10. možemo vidjeti da bez obzira na mjesto stanovanja, približno je ujednačen broj onih koji su se izjasnili da su bili u odnosu na one koji kažu da nisu bili članovi izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača. S tim da niti jedna osoba ženskog pola, od ukupno njih 4 koje dolaze iz seoske sredine, nije se izjasnila da je bila član izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača.

Koji ste pol	Ženski	Mjesto stanovanja, odnosno, mjesto u kojem ostvarujete biračko pravo	Seoska sredina Manja urbana sredina/opština Veća urbana sredina/grad Veliki gradovi (Sarajevo, Banja Luka, Zenica, Mostar)	Da li ste ikada bili člani zbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača		
				Da	Ne	Ukupno
			Seoska sredina	0	4	4
			Manja urbana sredina/opština	2	2	4
			Veća urbana sredina/grad	4	9	13
			Veliki gradovi (Sarajevo, Banja Luka, Zenica, Mostar)	2	9	11
		Ukupno		8	24	32

Koji ste pol	Muški	Mjesto stana-vanja, odnosno, mjesto u kojem ostvaru-jete biračko pravo	Seoska sredina Manja urbana sredina/opština Veća urbana sredina/grad Veliki gradovi (Sarajevo, Banja Luka, Zenica, Mostar)	Da li ste ikada bili člani izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača		
				Da	Ne	Ukupno
Koći ste pol	Muški	Mjesto stana-vanja, odnosno, mjesto u kojem ostvaru-jete biračko pravo	Seoska sredina Manja urbana sredina/opština Veća urbana sredina/grad Veliki gradovi (Sarajevo, Banja Luka, Zenica, Mostar)	2 4 4 7	6 8 8 9	8 12 12 16
		Ukupno		17	31	48
Ukupno		Mjesto stana-vanja, odnosno, mjesto u kojem ostvaru-jete biračko pravo	Seoska sredina Manja urbana sredina/opština Veća urbana sredina/grad Veliki gradovi (Sarajevo, Banja Luka, Zenica, Mostar)	2 6 8 9	10 10 17 18	12 16 25 27
		Ukupno		25	55	80

Evidentno je da ukoliko OSI ima veći stepen invaliditeta odnosno u većoj mjeri zavisi od pomoći drugog lica, zasigurno ima manje šanse da bude član izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača. Tako od ukupno 25 naših ispitanika sa različitim vrstama invaliditeta koji su se izjasnili da u zadovoljavanju svakodnevnih potreba i obavljanju obaveza trebaju pomoći drugog lica njih 21 (84%) nisu bili u odnosu na njih 4 (16%) koji kažu da su bili članovi izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača. S druge strane, kod onih koji su se izjasnili da samo u rijetkim situacijama trebaju pomoći drugog lica ili je uopšte ne trebaju, približno je ujednačen brojčani odnos onih koji su rekli da su bili članovi izbornih komisija, biračkih odbora i u ulozi izbornih posmatrača, u odnosu na one koji kažu da nisu bili.

Takođe, kao zaključak mogli bismo reći da najveći broj onih koji su rekli da su bili članovi izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača jesu osobe sa teškoćama u kretanju, a korisnici su kolica, dok je najmanji broj njih sa senzornim

oštećenjima (osobe sa oštećenjem čula vida bez mogućnosti samostalnog čitanja crnog tiska, osobe sa oštećenjem čula sluha koje koriste znakovni jezik).

Sve ovo navedeno, potvrđuju i konkretni odgovori naših ispitanika na pitanje: „Smatra te li da je OSI dostupna mogućnost da budu dio izbornih komisija, odbora ili posmatrača? Molimo Vas da obrazložite svoj odgovor.“.

Tako većina njih misli da je teoretski omogućeno i OSI da budu članovi izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača ali da to praktično nije moguće. Kao razloge za ovo navodili su: da ova mogućnost zavisi od stepena i vrste invaliditeta kod samih OSI, nepristupačnost biračkih mesta, nepostojanje znakovnog jezika (nema znakovnog tumača) koji bi osobi sa oštećenjem čula sluha omogućio komunikaciju sa ostalima... Oni koji smatraju da je i praktično dostupna ova mogućnost OSI, kao primjer navode samo mogućnost putem različitih nevladinih organizacija.

5. Politička participacija osoba sa invaliditetom

5.1. Mogućnost učešća osoba sa invaliditetom u radu političkih partija

Od ukupnog broja naših ispitanika, njih 56 (70%) nije uopšte član neke političke partije, 16 (20%) ispitanika predstavlja pasivne članove političkih partija, dok je njih 8 (10%) aktivan član neke političke partije.

Prednost djelovanja u političkim partijama zauzimaju muškarci i to 5 od 8, odnosno, 10 od 16 među pasivnim članovima. Tri ispitanika koji su se izjasnili kao aktivni članovi političkih partija žive u velikim gradovima kao što su Sarajevo, Banja Luka, Zenica i Mostar, po dvoje u manjem gradu i manjoj opštini, a jedno živi na selu. Četiri aktivna člana su u starosnoj dobi 36-50 god, (takođe je najviše i pasivnih u ovoj životnoj dobi i među muškarcima i među ženama), troje je u dobi od 18-35, te jedno starosti iznad 50 godina. I podaci o mjestu stanovanja pasivnih članova političkih partija ukazuju na sličan raspored kao i kod aktivnih, s tim što možemo izdvojiti podatak da se samo jedno lice iz seoske sredine izjasnilo kao aktivni član, a četvoro kao pasivan; pet od njih 16 pasivnih članova izjasnilo se da žive u velikim

Tabela broj 11
**Podaci o članstvu
(aktivnom ili pasivnom)
ispitanika u političkim
partijama razvrstani po
vrsti invaliditeta**

gradovima, troje u manjim gradovima, a četvoro u manjim opštinama.

Kada je riječ o vrsti invaliditeta i pitanju članstva u političkim partijama, tabela br. 11. u nastavku govori sledeće:

		Br. odgovora	Da li ste član neke političke partije?			Ukupno
			Da, aktivan/a sam član/ica	Da, pasivan/na sam član/ica	Ne	
Vrsta invaliditeta	Teškoće u kretanju (samostalno ili uz pomoć pomagala se krećem)	Br. odgovora	3	7	14	24
	% od ukupno		3.8%	8.8%	17.5%	30.0%
	Teškoće u kretanju (korisnik/cakolica)	Br. odgovora	2	3	19	24
	% od ukupno		2.5%	3.8%	23.8%	30.0%
	Teža pokretljivost ruku	Br. odgovora	0	2	0	2
	% od ukupno		0.0%	2.5%	0.0%	2.5%
	Više različitih vrsta motornog oštećenja	Br. odgovora	1	0	5	6
	% od ukupno		1.3%	0.0%	6.3%	7.5%
	Oštećenje čula vida (samostalno čitam)	Br. odgovora	0	3	2	5
	% od ukupno		0.0%	3.8%	2.5%	6.3%
	Oštećenje čula vida (bez mogućnosti samostalnog čitanja crnog tiska)	Br. odgovora	0	0	5	5
	% od ukupno		0.0%	0.0%	6.3%	6.3%
	Oštećenje čula sluha (ne koristim znakovni jezik)	Br. odgovora	0	0	1	1
	% od ukupno		0.0%	0.0%	1.3%	1.3%
	Oštećenje čula sluha (koristim znakovni jezik)	Br. odgovora	0	0	5	5
	% od ukupno		0.0%	0.0%	6.3%	6.3%
	Kombinovano oštećenje koje uključuje motorno i senzorno oštećenje	Br. odgovora	1	0	2	3
	% od ukupno		1.3%	0.0%	2.5%	3.8%
	Poteškoće u čitanju (disleksijski dr. oblici)	Br. odgovora	1	1	3	5
	% od ukupno		1.3%	1.3%	3.8%	6.3%
Ukupno		Br. odgovora	8	16	56	80
	% od ukupno		10.0%	20.0%	70.0%	100.0%

Među onima koji su se izjasnili kao aktivni članovi političkih partija, njih troje je sa teškoćama u kretanju, dvoje su korisnici kolica dok jedno ima drugo fizičko oštećenje, jedno poteškoće u čitanju i jedno kombinovano oštećenje.

Podaci iz tabele br. 11 ukazuju da i među pasivnim članovima političkih partija najveći broj njih je sa teškoćama u kretanju odnosno njih sedam, troje su korisnici kolica, dvoje sa težom pokretljivosti ruku, troje sa oštećenjem čula vida koji imaju mogućnost samostalnog čitanja kao i jedno koje ima poteškoće u čitanju kao što su disleksija i dr. oblici.

Važno je istaći, da od ukupno 24 ispitanika koji su se izjasnili da su članovi neke političke partije (aktivni i pasivni), njih 15 je muškog pola u odnosu na njih 9 ženskog pola. Iako brojčano izgleda da je značajno veći broj muškaraca, procentualno u odnosu na broj ispitanika muškog i ženskog pola, gotovo da je ujednačeno učešće muškaraca i žena u političkim partijama, odnosno njih 15 (31.2%) u odnosu na 48 ispitanika muškog pola i njih 9 (28.1%) u odnosu na 32 ispitanika ženskog pola, rekli su da su članovi neke političke partije. Većina ispitanika koji su članovi političkih partija su u dobi od 36 do 50 godina.

Koliki broj OSI poznaje neku drugu OSI da je član političke partije govore podaci iz Tabele br. 12. u nastavku.

Tabela broj 12
Podaci o tome da li i koliko ispitanici poznaju drugih OSI koji su članovi političkih partija

	Broj odgovora	Procenat
Da	60	75.0
Ne	20	25.0
Ukupno	80	100.0

Kako vidimo, od ukupnog broja ispitanika, njih 60 (75%) rekli su da poznaju u odnosu na njih 20 (25%) koji kažu da ne poznaju druge OSI koje su članovi političkih partija. Od onih koji su rekli da poznaju druge OSI da su članovi političkih partija, njih 42

(70%) kažu da poznaje do 5 OSI, a čak njih 17 (28,3) se izjasnilo da poznaje više od pet, pa i deset OSI članova političkih partija. Samo jedna osoba se izjasnila da poznaje više od deset OSI koje su članovi neke političke partije.

Budući da se njih 8 (10%) od ukupnog broja ispitanika, izjasnilo kao aktivni članovi političkih partija kao i njih 60 (75%) od ukupnog broja ispitanika, da poznaju druge OSI koje su članovi političkih partija, željeli smo da vidimo na koji način su ove osobe aktivne u političkoj partiji? Tako smo kroz dalju analizu odgovora zaključili da su neke od funkcija koje OSI u političkim partijama imaju sledeće: član gradskog ili mjesnog odbora; član interesne organizacije u okviru političke stranke; aktivista mladih; odbornik koji predstavlja politiku stranke...

6. Biračko pravo osoba sa intelektualnim poteškoćama ili duševnim oboljenjima

U okviru istraživanja stavova i mišljenja OSI nastojali smo da uključimo i pitanja o osoba sa intelektualnim poteškoćama, te ispitamo mogućnosti za njihovo učešće u izbornom procesu. S obzirom da se radi o populaciji koja zbog prirode svog invaliditeta ima značajne poteškoće u samostalnom odlučivanju, te u njihovo ime vrlo često, i ako im nije oduzeta poslovna sposobnost, odluke donosi neko drugi: članovi porodice, staratelji, zaposleni u ustanovama socijalne zaštite... Stoga je predmet upita koje smo poslali na adrese sedam organizacija koje zastupaju pitanja ove populacije i rade na njihovoj integraciji u društvu imala za cilj da saznamo koliku zapravo podršku ova populacija ima pri donošenju odluka i u samom glasačkom postupku, te koliko je uopšte omogućeno u našem sistemu da ova populacija ostvaruje svoje biračko pravo.

Iznosimo zapažanje da je rad organizacija za pomoć i podršku osobama sa intelektualnim poteškoćama i mentalnim oboljenjima javnosti gotovo nevidljiv i da je teško doći do tačnih podataka o njihovim kontaktima, jer se oni redovno ne ažuriraju u bazama koje je moguće pronaći na internetu. Stoga smo upite poslali na relativno mali broj adresa: tri velike organizacije, odnosno, saveza (dvije iz Sarajeva i jedna iz Banjaluke) i četiri lokalne organizacije. Nismo dobili ni jedan odgovor na postavljenih devet pitanja, osim određenih telefonskih pojašnjenja, poput onog koje nam je dalo

Udruženje „Menssana“ iz Sarajeva, da organizacija uglavnom radi u cilju pružanja podrške osobama kojima je oduzeta poslovna sposobnost.

Napominjemo da smo u više navrata, u okviru 45 dana koliko smo prikupljali ove podatke, telefonskim putem razgovarali sa zaposlenima ili aktivistima ovih udruženja, produžavalci im rok za dostavu odgovora, te da su pojedini od njih potvrdili da će nam odgovoriti, ali odgovor nikada nisu poslali.

Zaključujemo da pitanja ostvarivanja biračkog prava za osobe sa intelektualnim teškoćama i duševnim oboljenjima nisu u fokusu rada udruženja koja zastupaju ovu populaciju i da oni nemaju definisane stavove u vezi sa ovim pitanjem, niti raspolažu podacima o izlaznosti na izbore i načinu ostvarivanja ovog prava.

Ono što prepoznajemo kao zabrinjavajuće jeste što udruženja nisu iskazala potrebu da se otvor rasprava o pitanju ukidanja poslovne sposobnosti za populaciju koja je u fokusu njihovog djelovanja, koje je, sudeći po podacima dobijenim analizom propisa međunarodnih organizacija, te izvještajima UN-a i EU o provođenju ovih propisa u BiH, jedno od ključnih pitanja i preporuka za preispitivanjem ovog instituta i zamjenom za institut potpomognutog donošenja odluka. S obzirom da se radi o opštem pitanju, od kojeg zavisi ostvarivanje brojnih prava koje se vezuju za poslovnu sposobnost, ovdje nećemo ulaziti u detaljniju analizu. Ovdje ćemo još jedanput napomenuti da je pitanje poslovne sposobnosti danas jedno od ključnih pitanja za ostvarivanje ljudskih prava, te da u budućem periodu sigurno slijedi značajnija diskusija u ovom smislu i u našoj zemlji.

V Analiza učešća osoba sa invaliditetom u političkim strankama

Analiza podataka o učešću osoba sa invaliditetom u političkim partijama u BiH i njihovom uticaju na kreiranje programa i prioritetnih pitanja političkih partija sprovedena je prikupljanjem podataka putem zahtjeva za pristup informacijama, u okviru kojeg im je upućen upitnik. Upitnik je sadržavao 17 pitanja, kojima smo namjeravali saznati koliko OSI je član neke od političkih partija, koliko učestvuju u izbornim ciklusima i kreiranju politika samih političkih partija, kakva je zainteresovanost političkih partija da obezbijede pristupačno učešće i jednake mogućnosti OSI da učestvuju i budu na funkcijama ili listama kandidata na izborima. Interesovalo nas je i to na koji način su OSI bile promovisane kao kandidati na listama za izbore, te da li su imali jednakе uslove kao i ostali članovi političkih partija.

Upitnik je upućen na e-mail adrese 14 političkih partija (7 sa sjedištem u RS i 7 sa sjedištem u FBiH), kojima je dato 40 dana da dostave odgovore, a izabrane su s obzirom na brojnost članstva i učešća u zakonodavnim organima.

Opšti zaključak je da je veoma mali broj političkih stranaka (3 od 14 ili 21,4%) prepoznao važnost učešća u ovom istraživanju. Jedna politička partija je e-mailom potvrdila da je dobila upitnik, ali odgovore nije dostavila, dok su ostale partije telefonskim putem potvrdile da su dobile upitnik, ali odgovore nisu dostavile u traženom vremenskom okviru, te ni nakon ponovnog pozivanja i produženja roka. Stoga smo upotrebili i pomoćni alat – analizu programa političkih partija koje imaju ovakve dokumente.

Sve političke partije koje su dostavile odgovor su sa sjedištem u RS, među njima dvije

pozicione, a jedna opoziciona, a među njima nisu one sa najvećim brojem članova. Partije koje okupljaju najveći broj članova u RS su: Savez nezavisnih socijaldemokrata, Srpska demokratska stranka, Ujedinjena Srpska, te Socijalistička partija, Partija demokratskog progrusa i Demokratski narodni savez, a od njih, odgovore smo dobili samo od Partije demokratskog progrusa, Ujedinjene Srpske te Demokratskog narodnog saveza.

Ova činjenica, kao i uopšte nizak procenat odgovaranja na zahtjev ukazuje na nezainteresovanost ovih političkih subjekata za pitanja OSI, a indirektno zbog čega je pitanje invaliditeta i u državnim i entitetskim politikama na margini, te da OSI nisu prepoznate kao važna ciljna grupa političkih partija i nosilaca vlasti u BiH. Ovu posljednju tvrdnju potvrđuje i činjenica da se pitanja OSI paušalno obrađuju kroz programe političkih partija, koje smo naknadno analizirali.

Na pitanja da li među svojim članovima imaju i OSI, sve političke partije su odgovorile pozitivno, te da su njihovi članovi sa različitim vrstama i procentima invaliditeta. Međutim, konkretnije podatke o vrstama i procentima invaliditeta članova stranaka nismo dobili. Ni jedna politička partija koja nam je dostavila odgovor nema evidenciju u bazama članstva koja se posebno odnosi na osobe sa invaliditetom.

Političke partije su istakle da imaju jednake kriterijume i ravnopravan pristup kako za OSI tako za druge članove prilikom pristupanja političkim partijama, ali samo je jedna od njih navela da su neke od njenih kancelarija pristupačne. Međutim, nismo dobili podrobnije informacije koji kriterijum je korišćen pri ocjeni pristupačnosti, tj. na koje vrste invaliditeta se odnosi ta pristupačnost, te takođe nisu rekle da li prilikom učlanjivanja u stranke posjeduju i gorovne softvere za pristup računarima koji se koriste u stranci.

Sve političke partije koje su odgovorile na zahtjev su navele da u organima i tijelima imaju OSI i to na važnim funkcijama: člana predsjedništva političke partije, ili člana

gradskih (opštinskih) odbora. Pretpostavljamo da su to osobe koje imaju niži stepen invaliditeta s obzirom da kancelarije političkih partija uglavnom nisu pristupačne za OSI, te onima sa težim vrstama invaliditeta gotovo je nemoguće da ispunjavaju dužnosti koje proizilaze iz učešća u funkcionalnim tijelima partije, kao što su: vođenje kampanje, učešće u donošenju odluka, stalni sastanci naročito u predizbornu vrijeme.

Slična je situacija i sa pitanjem učešća OSI na samim izborima, tj. koliko su bile za-stupljene na kandidatskim listama. Političke partije su na ovo pitanje odgovarale da su i kandidati sa invaliditetom jednako predstavljeni kao i osobe bez invaliditeta, ali da to baš i nije slučaj, govori čirjenica o nepristupačnosti prostora i informacija, te svemu do sada navedenom i kroz analizu stavova OSI, koje su navele da prepreku predstavlja učešće na predizbornim tribinama, nepostojanje znakovnog jezika (ne-mogućnost angažovanja znakovnog tumača) koji bi osobi sa oštećenjem čula sluha omogućio komunikaciju sa drugima, predrasude okoline...

Na pitanje koliko se programi i politike političkih partija dotiču pitanja OSI, dobili smo paušalne odgovore da se tiču, ali ne i na koji način su ti programi kreirani u cilju unapređenja položaja OSI. Odgovore na ovo pitanje smo potražili u programima svih 14 političkih partija koji su javno prikazani na njihovim web sajtovima.

U programima politika političkih partija, u 70% slučajeva se i pominju osobe sa invaliditetom, ali u smislu poboljšanja njihovog socijalnog statusa (socijalne sigurnosti), međutim pomenutim programima nije pojašnjeno na koji način će se same partije brinuti o ovom pitanju. Samo jedna politička partija (PDP) ima cjelokupan program za OSI koji je zasnovala na izazovima s kojima se OSI susreću u oblasti zapošljavanja, socijalne zaštite (pitanje lične invalidnine), rješavanju arhitektonske pristupačnosti (ista u odgovorima navodi da ima nepristupačne kancelarije), te rješavanju mnogih drugih problema ove populacije.

VI Zaključci i preporuke

Zaključci

- Institucije BiH još uvijek ne prepoznaju obavezu usklađivanja zakonodavstva i prakse sa međunarodnim dokumentima i standardima, te da je zadatak svih u javnom sektoru da poštuju načela nediskriminacije i jednakosti. Zakonodavstvo i tijela za sprovodenje izbornog procesa nisu prepoznali da obezbjeđivanje uslova osobama sa invaliditetom za život u zajednici ne predstavlja iznošenje glasačkog materijala ispred biračkog mjestra ili glasanje putem mobilnih timova. Ovo drugo predstavlja separaciju, te može da utiče na povredu tajnosti glasanja i glasanja pod pritiskom drugih lica. Samo glasanje na istim mjestima gdje glasaju i osobe iz uobičajene populacije, može obezbijediti integraciju OSI u zajednicu.
- Izborne komisije se pridržavaju propisa i obezbjeđuju uslove koje propisi nalažu za glasanje OSI, ali suštinski ne razumiju fenomen invalidnosti tj. da invaliditet predstavlja interakciju osoba sa određenim fizičkim, senzornim ili intelektualnim oštećenjem i prepreka u okruženju i u stavovima društvene zajednice prema ovoj populaciji, te ne razumiju svoj zadatak na uklanjanju tih prepreka. Propisi i praksa sprovodilaca izbornog procesa donekle prepoznaju poteškoće koje proizvode arhitektonske barijere, dok se problem pristupa informacijama ne prepozna kao ometački faktor ostvarivanju biračkog prava OSI. Na ovo ukazuje i činjenica da se kao relevantna uzima medicinska dokumentacija OSI kada podnose zahtjev za glasanje putem mobilnih timova ili se njihovi podaci prikupljaju od institucija socijalne i zdravstvene zaštite, a ne uzima se u obzir procjena funkcionalnog stanja pojedinca.

- Domaći strateški dokumenti koji tretiraju pitanja OSI (Politika u oblasti invalidnosti i strateški dokumenti u RS i FBiH, kao i akcioni planovi za njihovo provođenje) nedovoljno posvećuju pažnje ostvarivanju biračkog prava i paušalno govore o ovom pitanju s aspekta pristupačnosti i potrebe većeg uključivanja OSI u život zajednice, što, iako ovakve dokumente imamo već 12 godina, nije dovelo do bitno značajnijih pozitivnih promjena.
- Ukidanje poslovne sposobnosti sudske komisije sa umanjenim intelektualnim sposobnostima ili duševnim oboljenjima, kao ključno pitanje za ostvarivanje prava ove populacije koje međunarodni akti i izvještaji o njihovom provođenju u BiH nameću, još uvijek nije predmet rasprave nadležnih institucija. Takođe, radeći na ovoj analizi, zaključujemo, da ni u udruženjima koja pružaju podršku i zagovaraju prava ove populacije ovo pitanje nije sazrelo u dovoljnoj mjeri da bi svoje stavove jasno iznijeli društvenoj zajednici i donosiocima odluka. To nameće zaključak da će se u narednom periodu ovo pitanje morati istinski pokrenuti u smjeru potpomognutog donošenja odluka, umjesto sadašnjeg zamjenskog donošenja odluka.
- Izborni zakonodavstvo ima neadekvatnu terminologiju u oblasti invalidnosti, a pored načina glasanja na izborima, ni vođenje evidencija o OSI u izbornom procesu nije uskladeno sa CRPD. Tako se o OSI u propisima govori kao o "fizički nesposobnim biračima", te "licima mentalno nesposobnim". Evidencije o izlaznosti OSI na izbore, njihovom kandidovanju ili članstvu u tijelima za provođenje izbora, kao i podaci o broju posmatrača izbornog procesa sa invaliditetom, se ne vode. Podaci o broju glasača sa invaliditetom putem mobilnih timova mogu se dobiti jedino od opštinskim izbornim komisijama, ali ovi podaci nisu relevantni s obzirom da na ovaj način svoje

biračko pravo ostvaruju i lica koja su zbog starosti ili bolesti vezana za svoje kuće ili zdravstvene ustanove, kao i lica na odsluženjima kazne zatvora.

- U CBS se ne upisuje činjenica o invaliditetu. CIK niti druge izborne komisije ne vode evidenciju o OSI koje su kandidati na izborima, a takođe, ne postoje evidencije o tome da li su i u kojem broju bile članovi izbornih komisija, biračkih odbora ili posmatrača.
- Pri označavanju biračkog mesta ne uzima se u obzir da li je biračko mjesto pristupačno ili nije, što znatno otežava odluku OSI da glasaju na redovnom biračkom mestu ili putem mobilnog tima. Iako su sve opštinske i gradske izborne komisije navele da odgovornost za uređenje biračkog mesta i druge tehničke pripreme pripadaju njima, to ipak ne podrazumijeva vođenje računa i izvještavanje CIK-i o eventualnim poteškoćama u smislu pristupačnosti na koje su naišle OSI pri glasanju. Osim toga, propisima je uređeno da se odgovornost za tajnost glasanja, koju su inače dužni da obezbjede tijela za provođenje izbora, tačnije, birački odbori, prebacuje na personalne asistente, odnosno, druge pomagače OSI, te na biračkim mestima ne postoje nosioci javnih funkcija koji bi pomogli OSI pri glasanju.
- Propisi zabranjuju objavljivanje u medijima uvredljivih i diskriminatornih sadržaja po bilo kojem osnovu u predizbornim kampanjama, ali i sami vrše tu diskriminaciju, jer ne zahtjevaju ni od institucija, ni od političkih subjekata da informacije učine dostupnim i OSI, tj. da ih prilagode u za njih pogodne formate (audio-verzije materijala, uvećani tisk, pojednostavljen tekst ili tekst prilagođen osobama sa oštećenjem sluha).

- Iako su se kroz istraživanje stavova OSI ispitanici izjasnili da jesu ulagali žalbe na poteškoće pri ostvarivanju biračkog prava (nepristupačnost biračkih mjesta i nedolazak mobilnog tima na adresu), te žalbe ili nisu uložene u skladu sa zakonskim propisima, ili nisu uzete u obzir, jer niti CIK, niti izborne komisije koje su učestvovale u istraživanju nisu ih evidentirale. Zabrinjavajuća je činjenica da se njih čak 25 (31,25%) izjasnilo da nije upoznato sa svojim pravom da uloži žalbu zbog poteškoća u ostvarivanju biračkog prava.
- Obama sa invaliditetom zbog nepristupačnih biračkih mjesta i informacija znatno je umanjena mogućnost da prate izborni proces u ulozi posmatrača. S druge strane, ni OSI koje su imale ulogu posmatrača nisu u posljednjih desetak godina imale uticaja na izmjenu izbornog procesa. Mogućnost posmatranja izbora nedovoljno je iskorištena s obzirom da ovo pravo pripada i predstavnicima organizacija koje za to mogu akreditovati više svojih članova koji mogu pratiti kako rad CIK-a i drugih izbornih komisija, tako i sam glasački proces, proces brojanja i sumiranja rezultata izbora.
- Iz odgovora izbornih komisija jasno je da posebnog budžeta za prilagođavanje biračkih mjesta, materijala i uopšte izbornog procesa nema, te da su jedina sredstva ona koja se izdvajaju iz opštinskih budžeta za rad mobilnih timova.
- U empirijskom dijelu istraživanja učestvovalo je 80 OSI (48 muškog i 32 ženskog pola, odnosno, 60%- 40%), iz različitih dijelova BiH, životne dobi iznad 18 godina, što je jedan od osnovnih uslova za sticanje biračkog prava. I među muškarcima i među ženama najviše je bilo onih u dobi između 36 i 50 godina starosti - njih 48.8%. Svoje biračko pravo njih 52 (65.1%) ostvaruje u velikim gradovima (Sarajevo, Banja Luka,

Zenica i Mostar) i većim urbanim sredinama. Kada posmatramo vrstu invaliditeta, najveći broj ispitanika se izjasnio kao osobe sa teškoćama u kretanju i to: njih 24 (30%) koji se samostalno ili uz pomoć pomagala kreću kao i njih 24 (30%) koji su korisnici kolica. Od svih ispitanika, njih 35 (43.8%) samo u rijetkim situacijama treba pomoć drugog lica; 25 (31.3%) treba ovu pomoć u obavljanju svakodnevnih aktivnosti dok njih 20 (25%) nema potrebu za pomoći drugog lica u obavljanju svakodnevnih aktivnosti.

- Iako je 85% izlaznost na izbore (redovno ili povremeno) među OSI, istraživanje je pokazalo da one, ipak, nemaju jasnu predstavu kada, koga i za koje funkcije vlasti biraju na izborima. Prije svega, ne postoji jasna slika o nivoima vlasti u BiH, a naročito o funkcijama vlasti na državnom nivou. Osim toga, jasnu predstavu nemaju ni o mogućnostima i načinu kandidovanja građana na funkcije vlasti u BiH (45% ispitanika reklo je da su samo djelimično upoznati sa ovim pitanjem). OSI su se u BiH uglavnom kandidovale za odbornike u skupštinama opština ili gradova odnosno vijećnike u gradskim ili općinskim vijećima. Kao izuzetno pozitivan primjer iz odgovora naših ispitanika, ističemo kako su naveli i primjer osobe sa oštećenjem čula vida koja je izabrana za delegata u predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH.
- Izborni zakon BiH definiše određene vrste prilagođavanja glasanja za OSI i to: pomoć asistenta, glasanje putem mobilnih timova, iznošenje glasačkog listića ispred biračkog mjesta. Najveći broj ispitanika koristi pomoć asistenta odnosno njih 24 (48.9%), zatim mogućnost iznošenja glasačkog listića ispred biračkog mjesta koristi njih 13 (26.5%) i mogućnost glasanja putem mobilnog tima koristi njih 12 (24.6%). Iz navedenih podataka zaključujemo da preko polovine ispitanika koji imaju potrebu za prilagođavanjem glasanja zbog svog invaliditeta koriste one

zakonske mogućnosti koje smo već ranije ocijenili kao neprihvatljive i suprotne međunarodnim pravnim standardima.

- S obzirom da su se ispitanici izjašnjavali da su im informacije u vezi sa izborima uglavnom dostupne i jasne, zaključujemo da oni još uvijek ne prepoznaju da su im prava na tajnost glasanja i pristupačnost izbornog procesa ugrožena. Oni ne prepoznaju teškoće u tome što im se glasački materijal iznosi ispred biračkog mjesta u situaciji kada ne mogu ući na biračko mjesto, niti što, iako je moguće prilagoditi osobama sa oštećenjem vida glasački listić da bi samostalno glasala, ipak svoje biračko pravo ostvaruju uz pomoć asistenta. Najveće poteškoće, ipak, iskazuju osobe oštećenog sluha koje koriste znakovni jezik, jer su se od njih pet dvije izjasnile da ne mogu ili samo djelimično mogu dobiti adekvatne informacije u vezi sa načinom glasanja. Ovakvo izjašnjenje ispitanika je i logično uzmemli u obzir da oni koji su učestvovali u istraživanju koriste internet, te im je dostupnost informacija mnogo veća od onih OSI koje su oslonjene na prikupljanje informacija direktno od članova izbornih komisija, u pisanoj formi ili putem medija.
- U odnosu na ukupan broj ispitanika, njih 4 (5%) sa različitim fizičkim poteškoćama i jedno sa oštećenjem čula vida sa mogućnošću samostalnog čitanja se kandidovalo i uspjelo na izborima za neku od funkcija vlasti, dok njih 27 (33.8%) poznaju drugu OSI koja je pokušavala da se kandiduje za neku od funkcija vlasti i u tome je uspjela. Većina ispitanika prepoznaje da zakon formalno ne isključuje OSI iz kandidature za neku od funkcija vlasti. Međutim, kao neke od razloga za neuspjeh u sopstvenom kandidovanju ili kandidovanju druge OSI na izbornu funkciju, ispitanici su navodili: nedovoljan broj glasova, nema znakovnog jezika koji bi omogućio komunikaciju sa drugima, nemogućnost angažovanja na tribinama u predizbornoj kampanji i na skup-

štinama; potrebno puno odricanja, rada i zalaganja za političku partiju itd. Takođe, ispitanici prepoznaju da ogromne prepreke nakon kandidovanja predstavljaju predrasude od strane društva te iz tog razloga uglavnom izostaje podrška. Za one osobe koje su ipak dobile podršku od strane društva putem izbora, te nakon kandidovanja su došle na neku od funkcija vlasti misli se da su uglavnom iskorištene od političkih stranaka.

- Isti bi se zaključci mogli primjeniti i na učešće OSI kao članova tijela za sprovodenje izbora, te u radu političkih stranaka. I u jednoj i u drugoj situaciji brojke pokazuju da, uprkos nedovoljnoj zainteresovanosti i izbornih komisija i političkih partija za pitanja invalidnosti, ipak nemali broj OSI učestvuje u njihovom radu. Tako od ukupnog broja naših ispitanika, njih 8 (10%) aktivni su članovi političkih stranaka; njih 25 (31.3%) rekli su da su bili članovi izbornih komisija, biračkih odbora ili u ulozi izbornih posmatrača, odnosno učestvovali su u radu tijela za sprovodenje izbora. I pored podataka koji definitivno ukazuju na političku participaciju OSI, te činjenica da učestvuju u radu organa političkih partija, njihov uticaj je neznatan. Na to ukazuje i činjenica da političke partije ne prepoznaju značaj njihovog učešća u ovakvom istraživanju, da pitanja OSI nema u njihovim političkim programima ili su one na margini i uglavnom ih se vezuje za pitanja socijalnih davanja, te da, naposlijetku, svojim stavom i znanjem o potrebi za prilagođavanjem prostora i informacija kako bi se OSI uključile u njihov rad, pokazuju da ovu populaciju i ne prepoznaju kao interesnu grupu.
- Žene sa invaliditetom su manje zastupljene u političkom i javnom životu u BiH u odnosu na muškarce sa invaliditetom, što govore i podaci naših ispitanika. Tako imamo za jednu trećinu veći broj muškaraca koji

su uopšte učestvovali u istraživanju; muškarci su više bili članovi tijela za provođenje izbora kao i aktivni, pa i pasivni članovi političkih partija.

Preporuke

- Kroz razmjenu iskustava sa OSI u zemljama EU, te organima za provođenje izbora u tim zemljama povećati znanja ove populacije o korištenim mehanizmima za provođenje izbora uz veće poštovanje međunarodnih standarda i načela opštег biračkog prava, jednakosti, neposrednosti i tajnosti. S tim u vezi, edukovati OSI o izbornom sistemu BiH, mogućnostima i manjkavostima sistema, te ih potaknuti i organizovati kako bi se akreditovali za posmatranje budućih izbora u različitim lokalnim zajednicama, nakon čega bi proizišli izvještaji i akcioni planovi sa preporukama za njegovo unapređenje u narednom izbornom ciklusu, te sa prijedlozima budžeta za identifikovane potrebe.
- Potaknuti OSI kroz aktivnosti udruženja i mreža da podignu svijest o važnosti aktivnijeg uključivanja u politički život lokalnih zajedница i na višim nivoima za poboljšanje položaja ove populacije. S obzirom da su žene sa invaliditetom u manjoj mjeri uključene u politički i javni život zajednice, te da su u nepovoljnijem položaju, naročiti naglasak staviti na podršku ženama da se uključuju u političke subjekte. Podići svijest kod svih OSI da ne ostvaruju samo formalno članstvo u političkim partijama, već da povećaju svoju vidljivost i vidljivost pitanja OSI.
- S obzirom da je Izborni zakon BiH jedan od osnovnih zakona, te da različiti politički subjekti i udruženja već godinama bezuspješno iniciraju njegove izmjene, neophodno je iskoristiti trenutak kada takve izmjene dođu u fazu izrade nacrta. Potrebno je izraditi prijedlog teksta zakonskih izmjena, i sa njima upoznati političke subjekte, nadležna ministarstva Savjeta ministara, članoveoba doma Parlamentarne skupštine i nevladin sektor. Potrebno je uskladiti Izborni zakon sa UN Konvencijom o pravu na učestvovanje u izborima.

jom o pravima osoba sa invaliditetom i preporukama EU u cilju uvođenja većeg stepena poštovanja ljudskih prava u izbornom procesu za OSI i vođenja statistika o njihovom učešću.

- Organizovati sastanke i inicirati izmjene podzakonskih akata kojima se uređuje način provođenja izbora i vođenje predizbornih kampanja (objavljivanje informacija u kampanji) koje donosi CIK BiH kojima će se postići povećanje senzibiliteta kako u propisima, tako i kod tijela za sprovođenje izbora, prvenstveno o potrebi da predstavnici javnog sektora preuzmu odgovornost za pružanje pomoći pri glasanju OSI i preuzimanja odgovornosti za sprovođenje izbornog procesa u skladu sa navedenim načelima. Takođe, u predizbornom periodu edukovati članove izbornih komisija na lokalnom nivou i dodatno edukovati članove biračkih odbora o važnosti da biračka mjesta i materijal budu pristupačni, da se uvede obaveza da u zapisnike o toku izbora unose podatke o glasanju OSI na biračkim mjestima za koje su zaduženi, te o pristupačnosti/nepristupačnosti biračkih mjesta i pomoći pri glasanju koje su OSI koristile.
- Kroz diskusije, okrugle stolove i druge skupove edukativnog tipa u stručnoj javnosti iz svih relevantnih oblasti otvoriti raspravu i napraviti strateški akt sa rokovima u smislu izmjene koju je u budućem periodu neophodno napraviti kada je u pitanju tretman osoba sa umanjenim intelektualnim sposobnostima ili duševnim oboljenjima, a s obzirom na preporuke Komiteta UN-a za prava osoba sa invaliditetom, te Evropske komisije u smjeru potpomognutog donošenja odluka, umjesto sadašnjeg zamjenskog donošenja odluka.
- U saradnji sa tijelima za sprovođenje izbora u BiH sprovesti sveobuhvatnije istraživanje o učešću OSI u izbornom procesu u BiH kojim

bi bio obuhvaćen veći broj učesnika iz različitih područja (primjećujemo da je neophodno u većoj mjeri uključiti osobe iz manjih sredina i ruralnih područja), te sa adekvatnijom metodologijom (s obzirom na činjenicu da je mnogo OSI koji nisu korisnici interneta uopšte ili na svakodnevnom nivou).

Literatura i korišteni linkovi

1. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom;
2. Zaključna razmatranja za BiH Komiteta za prava osoba sa invaliditetom;
3. Opšta deklaracija o ljudskim pravima;
4. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima;
5. Studija: Uslovi za učešće osoba sa invaliditetom u političkom životu Crne Gore, Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore;
6. Povelja EU o osnovnim pravima;
7. IZBORNO ZAKONODAVSTVO BOSNE I HERCEGOVINE: MOGUĆE I NUŽNE PROMJENE, Mr.sc. Arnela Bratovčić;
8. Konvencija o standardima demokratskih izbora, izbornih prava i sloboda u državama članicama Zajednice nezavisnih država;
9. Evropski akcioni plan za promociju prava i puno učešće osoba sa invaliditetom u društvu – poboljšanje kvaliteta života OSI za period 2006-2015. Savjeta Evrope;
10. Strategija za osobe sa invaliditetom 2017-2023. Savjeta Evrope;

11. Priručnik o promatranju i unaprjeđenju sudjelovanja osoba sa invaliditetom na izborima, ODIHR;
12. Preporuka Odbora ministara CM/Rec(2011)14 o učestvovanju osoba s invaliditetom u političkom i javnom životu od 16.11.2011.;
13. Prijedlog za pokretanje postupka za ocjenu suglasnosti s Ustavom i Zakonom o izborima zastupnika u Hrvatski sabor (NN 116/99, 109/00, 53/03, 69/03, 167/03, 44/06, 19/07, 20/09, 145/10, 24/11, 93/11, 120/11), Ustavni sud R. Hrvatske, Zagreb, 2012.;
14. KODEKS DOBRE PRAKSE U IZBORNIM PITANJIMA Savjeta Evrope;
15. Strategija EU za osobe sa invaliditetom za razdoblje 2010. – 2020.;
16. Radni dokument u službi Komisije od 2. Februara 2017. naslovjen „Izvještaj o napretku provođenja Evropske strategije za osobe s invaliditetom 2010. – 2020.“ (SWD(2017)0029);
17. Rezolucija Evropskog parlamenta od 30. Novembra 2017. o provođenju Evropske strategije za osobe s invaliditetom (2017/2127(INI));
18. Radni dokument analitičkog izvještaja Evropske komisije iz maja 2019. godine;
19. Priručnik za posmatranje izbora u Bosni i Hercegovini, Opšti izbori 2019. Autori: Novak Božičković, Vlado Rogić, Marijana Zuljević i Uma Isić;
20. Aneksu III - Sporazum o izborima Dejtonskog sporazuma za BiH;

21. Ustav BiH, Aneks IV Dejtonskog sporazuma;
22. Ustav Republike Srpske;
23. Ustav Federacije BiH;
24. Statut Brčko Distrikta;
25. Zakon o zabrani diskriminacije BiH ("Službeni glasnik BiH", broj: 59/09, 66/16);
26. Politika u oblasti invalidnosti u Bosni i Hercegovini;
27. Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2017-2026
28. Strategija za unapređenje prava i položaja osoba sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016.-2021.)
29. Izborni zakon BiH ("Službeni glasnik BiH", broj: 23/01, 07/02, 09/02, 20/02, 25/02, 04/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08, 32/10, 18/13; 07/14 i 31/16);
30. Izborni zakon Republike Srpske („Službeni glasnik RS“ , broj 34/02, 35/03, 24/04, 19/05, 24/12, 109/12);
31. Izborni zakon FBiH
32. Izborni zakon Brčko Distrikta BiH („Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH“ , br. 17/08, 43/08, 49/18);

33. Pravilnik o provođenju izbora ("Službeni glasnik BiH), broj: 29/18;
34. Uputstvo o vrstama, načinu i rokovima za određivanje biračkih mjesa („Službeni glasnik BiH“, broj: 37/14);
35. Pravilnik o medijskom predstavljanju političkih subjekata u period od dana raspisivanja izbora do dana održavanja izbora ("Službeni glasnik BiH", broj 29/18)
36. Kako do prava glasa? Glasanje osoba s invaliditetom u Republici Hrvatskoj i preporuke za unapređenje pravnog okvira – Zaštita i ostvarivanje biračkog prava osoba s invaliditetom, Hrvatska organizacija civilnog društva „Gong“, decembar 2010. godine;
37. Prikaz uvođenja i uspješnosti implementacije elektroničkog glasanja u demokratskim državama, Hrvatska organizacija civilnog društva „Gong“;
38. Smjernice za donošenje pravilnika o nediskriminaciji u institucijama i model pravilnika...
39. Ravnopravni pristup: Kako uključiti osobe sa invaliditetom u izborne i političke procese, Međunarodna fondacija za izborne sisteme (The International Foundation for Electoral Systems) i Nacionalni demokratički institut (The National Democratic Institute) SAD;
40. Alternativni izvještaj o primjeni Konvencije o pravima osoba s invaliditetom Ujedinjenih nacija za Bosnu i Hercegovinu, Lejla Somun-Krupalija et al
41. Program Saveza nezavisnih socijaldemokrata;

42. Program Srpske demokratske stranke;
43. Program Ujedinjene Srpske;
44. Partija demokratskog progrusa – program obnove;
45. Narodni demokratski pokret – program;
46. Program Socijaldemokratske partije BiH;
47. Programske principi Socijalističke partije;
48. Pokret demokratske akcije BiH – Naši ciljevi;
49. Naša stranka – Politike 2018.
50. Statut HSS-a (Hrvatska sa sadržajem - Hrvatska slobode, pravice i čovječnosti;
51. www.osce.org;
52. www.sjaj.hr;
53. www.europarl.europa.eu;
54. www.eur-lex.europa.eu;
55. www.izbori.ba;
56. www.podlupom.org;

57. www.nezavisne.com;
58. www.fmrsp.gov.ba;
59. www.myright.ba;
60. www.pravo.unizg.hr;
61. www.vladars.net;
62. www.vijeceministara.gov.ba;
63. <https://www.dnsrs.org/>
64. <https://sda.ba/>
65. <https://www.hdzbih.org/>

O projektu Projekat „Zajednice različitih, ali ravnopravnih građana“, koji finansira Evropska unija, ima za cilj postići veći nivo uključenosti organizacija civilnog društva u procese evropskih integracija, fokusirajući se na povećanje socijalne uključenosti i nediskriminaciju osoba sa invaliditetom. Realizacijom projekta žele se ojačati kapaciteti mreže žena sa invaliditetom i mreže osoba sa invaliditetom UDAS. Pored toga, cilj je uticati na povećanje socijalne osjetljivosti organizacija civilnog društva, koje nisu primarno organizacije osoba sa invaliditetom, kao i predstavnika lokalnih vlasti.

Projekat provodi Organizacija amputiraca "UDAS", u partnerstvu sa Helsinškim parlamentom građana Banja Luka i Udrženjem građana "Nesto Više", Sarajevo.

udas

